

LIDWINA VAN SCHIEDAM NADER BEKEKEN

Houtsneden in vroege drukken

Nelly Moerman

Masterscriptie Kunstgeschiedenis

2012

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

LIDWINA VAN SCHIEDAM NADER BEKEKEN
Houtsneden in vroege drukken

Masterscriptie Kunstgeschiedenis van Nelly Moerman
Universiteit van Amsterdam, mei 2012

Algehele begeleiding masterscriptie:

Micha Leeftang, conservator Museum Catharijneconvent te Utrecht

Claudine Chavannes-Mazel, hoogleraar kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen
aan de Universiteit van Amsterdam

Specifieke begeleiding en hulp bij onderdelen:

Jos Biemans, hoogleraar paleografie en codicologie aan de Universiteit van
Amsterdam

Koen Goudriaan, hoogleraar geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Vrije
Universiteit te Amsterdam

Door meerdere instituties zijn afbeeldingen welwillend ter beschikking gesteld. Mijn
dank gaat uit naar het Museum Catharijneconvent te Utrecht, het Gemeentearchief
Schiedam, de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het Rijksmuseum te Amsterdam.

ISBN/EAN: 978-90-805290-9-0

© N. Moerman 2012

Deze masterscriptie is gemaakt volgens de geldende regels van de Universiteit van Amsterdam.
Reproductie is toegestaan op individuele basis en uitsluitend voor eigen gebruik. Reproductie
voor andere doeleinden of ter verkoop is niet toegestaan. Delen van de tekst mogen worden
gekopieerd onder de voorwaarden van bronvermelding en een correcte citatie.

Informatie: Nelly Moerman
Doude van Troostwijkstraat 54
1391 ET Abcoude
e-mail: nmoerman@planet.nl

Inhoudsopgave

1. Inleiding	- 4
1.1 Achtergrond en aanleiding	- 4
1.2 Onderzoeksvragen en methode	- 6
2. Wie was Lidwina van Schiedam (1380-1433)?	- 6
2.1 Naamsvarianten	- 8
2.2 Verering van Lidwina	- 10
2.3 Haar leven beschreven in woord en beeld	- 15
3. De Lidwina-houtsneden nader bekeken	- 21
3.1 Een beeldverhaal	- 21
3.2 Een onbekende houtsnijder	- 24
3.3 Beeldtraditie van de vallende Lidwina	- 25
3.4 Staande Lidwina met attributen	- 30
3.5 Kleine verschillen	- 37
4. <i>Vita alme virginis Lijdwine de Schiedam</i> , druk Otgier Nachtegael (1498)	- 39
4.1 Vier exemplaren in Nederland	- 39
4.2 Twee exemplaren met ingekleurde houtsneden	- 41
4.3 Drie trappen van het geestelijk leven	- 43
4.4 Tekst-beeldrelatie	- 46
4.5 Tekstgeleding en een kapotte initiaal	- 49
5. <i>Leven der saligher maghet Liedwy van Schiedam</i> , druk Nachtegael (1505)	- 52
5.1 Houtsneden meervoudig afgedrukt	- 52
5.2 Hoofdstukken gesplitst en het vergelijken van titels	- 55
5.3 Twee hoofdstukken drieëntwintig	- 61
5.4 Tekst-beeldrelatie	- 63
5.5 Hergebruik van houtsneden en een schaatstheorie	- 65
6. De visie van drukker Otgier Nachtegael	- 68
6.1 Een aangepaste titelpagina	- 68
6.2 Laatste bladzijden met tekstverschuiving in de banderol	- 69
6.3 Verschillen in opmaak en twee vraagtekens	- 72
7. Samenvatting en conclusies	- 75
Dankwoord	- 78

Bijlagen:

I. Naamsvarianten van Lidwina	- 79
II. Interview met kunstrijdster Tanja Szewczenko	- 83
III. Lidwina-houtsneden	- 85
IV. Vergelijking van titels in Middelnederlandse drukken	- 92
V. Literatuur	- 98

1. Inleiding

Menigeen zal zich de heilige Lidwina van Schiedam (1380-1433) herinneren vanuit een katholieke jeugd. Moeders hebben het verhaal verteld, of voorgelezen voor het slapengaan. Lidwina was het meisje dat 's winters op het ijs viel, daarna niet meer beter werd en haar levenlang ziek op bed lag, maar toch zo vriendelijk en geduldig bleef. Het was iemand die tot voorbeeld genomen kon worden.¹

In recente heiligenboeken heeft Lidwina nog steeds een belangrijke plaats.² Ze is de patrones geworden voor chronisch zieken en gehandicapten. Een enkele keer wordt Lidwina gepresenteerd als een 'ijsheilige' met schaatsen als haar attribuut.³ De beroemde houtsnede van de val op het ijs heeft haar ook in niet-katholieke kringen grote bekendheid gegeven.⁴ Juist omdat deze houtsnede de eerste afbeelding is waarop geschaatst wordt in Nederland, kent zij een ruime verspreiding.⁵

1.1 Achtergrond en aanleiding

In een eerder werkstuk tijdens de studie kunstgeschiedenis, was de houtsnede met Lidwina's val op het ijs tot uitgangspunt genomen.⁶ Bij verdere studie bleek de houtsnede niet op zichzelf te staan, maar een onderdeel te vormen van een serie met twintig afbeeldingen van gebeurtenissen uit Lidwina's leven.⁷ De reeks houtsneden bleek gemaakt te zijn voor een speciale uitgave van Brugmans *Vita alme virgine Lijdwine* gedrukt door Otgier Nachtegael te Schiedam in 1498. Dezelfde drukker gebruikte de houtsneden zeven jaar later nog een keer om een Middelnederlandse versie van Lidwina's *Leven* te illustreren.⁸ Toen bleek dat beide boeken met de serie Lidwina-

-
- Het woord 'houtsnede' in deze scriptie is gebruikt om zowel het houtblok aan te duiden als de afdruk daarvan (overeenkomstig de gebruiksdefinitie van Ina Kok 1994, p.13).

¹ Persoonlijke mededeling.

² Jongen 2005, pp.105-107; Spapens en Kemenade 2005, pp.158-159; Claes 2006, p.222.

³ Spapens 2005, p.158; Claes 2006, p.222.

⁴ De houtsnede is afgedrukt in de catalogus van het Museum Catharijneconvent te Utrecht: W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, 1993, p.124.

⁵ De houtsnede is populair bij schaatsers en wordt veel in schaatsboeken afgebeeld: Buttingha Wichers 1888, p.81; Schutter 1907, p.5; Looman 1944, titelblad en pp.26-27; Meijerman 1967, p.52; Bijlsma, Verbeek 1982, p.7; Diekstra 1985, p.7; Broere 1988, p.9; Whedon 1988, pp.22-23; Blauw 2001, p.12; Koolhaas 2010, p.17.

⁶ Nelly Moerman, *Lydwina van Schiedam*, Eindopdracht UvA mastermodule 'Kunst van de Lage Landen 1300-1500', docenten: prof.dr. Claudine Chavannes-Mazel en dr. Micha Leeftang, 2010.

⁷ Hollstein 1955, dl XII pp.185-188.

⁸ Johannes Brugman, *Vita alme virginis Lijdwine*, 1498 (Catharijneconvent cat.nr. BMH i 44) en de Middelnederlandse tekst: *Leven ende hystorie der saligher maghet Liedwy van Schiedam ende van haer*

houtsneden, aanwezig waren in de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent in Utrecht, deed zich een unieke kans voor. Met Micha Leeftang, conservator in het museum, als belangrijke schakel werd het mogelijk deze boeken te bestuderen.⁹ Dat resulteerde in de in aanvang van deze alinea genoemde eindopdracht, een publicatie in het museummagazine *Catharijne* en een voordracht op het *International Medieval Congress* in Leeds.¹⁰

Op het congres ging de belangstelling vooral uit naar het meervoudig afdrukken van de houtsneden. Koen Goudriaan, hoogleraar geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, benadrukte de betekenis van de tekst-beeldrelatie. De eenmaal ingeslagen onderzoeksweg werd voortgezet en kreeg bovendien een aanzienlijke verdieping door de inbreng van Jos Biemans, hoogleraar paleografie en codicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Naast het bestuderen van de serie Lidwina-houtsneden, ging de aandacht ook uit naar de zelfstandige houtsneden van een staande Lidwina zoals die voorkomen in incunabelen met haar *Leven* in het Middelnederlands.¹¹ Behalve de boeken in het Museum Catharijneconvent zijn relevante exemplaren bestudeerd in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Universiteit Bibliotheek in Utrecht. Tevens is het Gemeentearchief van Schiedam diverse malen bezocht.¹²

wonderlike gheboorte, 1505 (Catharijneconvent cat.nr. BMH Warm pi 1259B5(3)). De Middelnederlandse tekst in het Catharijneconvent staat bekend als het enige exemplaar in de wereld.

⁹ Micha Leeftang was als docente toegevoegd aan de mastermodule 'Kunst van de Lage Landen'.

¹⁰ Nelly Moerman, 'Lidwina's levensverhaal ook voor gewone mensen', in: *Catharijne: magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, 2010.4, pp.14-15.

Resultaten van het onderzoek zijn gepresenteerd op het International Medieval Congress in Leeds, 11-14 July 2011, titel: *The life of Lidwina of Schiedam (1380-1433) printed for rich and for common people*.

¹¹ Incunabelen zijn boeken gedrukt vóór 1501.

¹² In het Gemeentearchief te Schiedam is de Collectie van het Liduinacomité ondergebracht. Hier worden ondermeer de aantekeningen bewaard van de in Schiedam geboren Hugo Groenendaal (1886-1973). Hugo Groenendaal was cisterciënzer in de Sint Bernardusabdij te Bornem in België en deed onderzoek naar de oudste levensbeschrijvingen van Lidwina. Hij gaf zich veel moeite zijn bevindingen te onderbouwen en daarbij maakte hij uitgebreid aantekeningen. Hoewel het in aanvang zijn bedoeling was een proefschrift te schrijven, is het nooit zover gekomen. In een brief gedateerd 18 april 1967 schrijft hij aan zijn broer Piet over de moeilijkheden om het helder te krijgen. Ook vermeldt hij in die brief dat zijn gezondheid achteruit gaat. In 1973 komt hij te overlijden. Zijn broer Piet, alsmede een andere broer Bruno, werden medestichter van het St-Liduinacomité dat het materiaal beheerde. De belangrijkste conclusies van Hugo Groenendaal zijn een paar jaar later gepubliceerd door Van Oerle (1981).

(Bronnen: Doctoraalscriptie van P.J.M. Kuypers, *Maagd in kaart, Ontstaan en verspreiding van de geschreven bronnen over Lidwina van Schiedam tot 1520*, Universiteit van Amsterdam 1993, p.196; Koen Goudriaan (2003) vermeldt eveneens dat Van Oerle beschikte over de aantekeningen van Hugo Groenendaal (p.203); H. van Oerle, 'Hugo van Rugge, Hugo Groenendaal en de heilige Liedwy van Schiedam', OGE 55-1 (1981), pp.7-19; De brief van Hugo Groenendaal aan zijn broer bevindt zich in het Gemeentearchief Schiedam.)

1.2 Onderzoeksvragen en methode

Het bestuderen van de boeken in het Museum Catharijneconvent kreeg een vervolg, nu met meer aandacht voor de relatie tussen houtsneden en tekst. De Latijnse druk uit 1498 en de Middelnederlandse druk uit 1505 lagen naast elkaar. Zoals reeds vermeld, zijn beide exemplaren gedrukt door dezelfde drukker Otgier Nachtegael en beide teksten bevatten dezelfde serie Lidwina-houtsneden. Wat zijn de verschillen? Het is een vraag die voor de hand ligt. De algemeenheid van de vraag impliceert een brede invalshoek bij het onderzoek. Onverwachtse bevindingen, zoals de ontdekking van een kapotte initiaal, zijn niet ter zijde geschoven. Een initiaal is ook een houtsnede die meervoudig wordt afgedrukt en de beschrijving van deze bijzondere afwijking heeft een plaats gekregen in het voorliggend onderzoek.

Aan het meervoudig afdrukken van de houtsneden is veel aandacht besteed. Hoe is de drukker te werk gegaan? Wat zijn de consequenties van het meervoudig afdrukken? Hoe is de tekst-beeldrelatie? Daarnaast is gekeken naar de individuele Lidwina-houtsneden in de incunabelen, waarop zij als heilige met haar attributen in staande houding is afgebeeld. Wat zijn de overeenkomsten en wat zijn de verschillen? Is er sprake van een beeldtraditie? Ook de houtsnede van de op het ijs gevallen Lidwina gaf aanleiding naar een beeldtraditie te kijken. Dankzij het onvoorwaardelijk enthousiasme van Micha Leeftang en mede door de toegankelijkheid en welwillendheid van medewerkers in het Museum Catharijneconvent, kon gezocht worden naar antwoorden.

2. Wie was Lidwina van Schiedam (1380-1433)?

Lidwina werd in 1380 geboren in Schiedam en zij heeft haar hele leven in die plaats gewoond.¹³ Toen zij in 1433 overleed, was zij waarschijnlijk nog nooit buiten Schiedam geweest. Het gezin bestond uit vader, moeder en negen kinderen. Lidwina was de middelste, het enige meisje te midden van acht broers. Haar geboorte zou bijzonder geweest zijn vanwege het gemak en de snelheid waarmee zij ter wereld kwam. Dit in tegenstelling tot de geboortes van haar broers, waarbij haar moeder langdurige periodes met pijnlijke weeën moest verduren. Op jonge leeftijd ontwikkelde Lidwina al een

¹³ Meuffels 1928, Ullemans 1931-33, Meijer (3^e druk herzien door Van Dijk) 1933, Groenendaal 1975, Van Oerle 1984, Jongen en Schotel 1989, Simons 2010.

sterke devotie voor een Mariabeeld dat in de kerk van Schiedam geplaatst was nadat het de haven niet had kunnen verlaten. Deze gebeurtenis had zich afgespeeld ver voor haar geboorte.¹⁴ Een beeldhouwer kwam in Schiedam met een Mariabeeld dat hij per schip naar Antwerpen wilde vervoeren om het daar te verkopen. Het beeld was makkelijk door één man te dragen, maar toen het aan boord van het schip gebracht was, werd het zo zwaar, dat zelfs twintig sterke mannen het schip niet los van de wal konden krijgen. Maria zou hiermee willen aangegeven dat het beeld in Schiedam moest blijven, zo meende men. Daarop verkocht de beeldhouwer het Mariabeeld aan de kerkmeesters van de Sint-Janskerk en het kreeg een speciale plaats in de kerk van Schiedam.

Het kernmoment in Lidwina's leven is de val op het ijs toen zij ongeveer vijftien jaar was.¹⁵ Zij brak daarbij een 'corte ribbe' aan de rechterzijde en ontwikkelde een abces dat een paar maanden later naar binnen doorbrak. Aansluitend ontstonden allerlei ontstekingen, zij werd bedlegerig en herstelde niet meer. Een leven van veel ziektes en ellende werd haar deel.¹⁶ De ziektes die bij haar beschreven zijn, betreffen onder meer tekenen van infectie en verrotting zoals open wonden aan hoofd, ledematen en schouder. Op haar buik zaten drie vuistgrote openingen waar pinkdikke wormen uitkropen. Alleen de linkerarm kon zij bewegen en deze was zo zwak met de romp verbonden dat Lidwina bij het draaien in doeken gewikkeld moest worden. Haar gelaat spleet open van het voorhoofd tot aan het midden van de neus. De onderlip raakte los van de kin. Het linkeroog was blind. Met het rechteroog was ze lichtschuw. Ze had veel hoofdpijn, tandpijn en verder stekende en schrijnende pijnen in haar buik met last van een galsteen en nierstenen. Door de 'inwendige beroeringen' moest zij voortdurend braken. Bovendien werd ze zeven jaar lang geteisterd door koortsaanvallen om de derde dag.¹⁷

¹⁴ Ullemans 1931, p.35; Meijer (bewerking Van Dijk) 1933, p.16; Jongen en Schotel 1989, pp.22-23.

¹⁵ De leeftijd van Lidwina tijdens het ongeluk wordt verschillend geïnterpreteerd. Was Lidwina een vijftienjarig meisje toen zij op het ijs viel of moest ze haar vijftiende verjaardag nog vieren? In het Middelnederlands is te lezen: *Want doe sij opt leste was van haren XV jaren...* Jongen en Schotel lezen hier: 'Toen zij bijna vijftien jaar was' (Jongen & Schotel 1989, pp.24-25). Bij Brugman staat vermeld: 'Porro etatis sue anno XV vel circiter aggregata est' (A. de Meier 1963, p.2). In de eerste Nederlandse vertaling van Brugman uitgegeven door Cnobbaert staat: 'Sij was nauwelijcks tot haer vijf-thien jaeren ghecomen' (Uitgave Jan Cnobbaert t'Antwerpen 1637, p.10). Stolk schrijft: 'Ze was toen vijftien jaar' (Stolk 1980, p.34).

¹⁶ Een belangrijke punt van kritiek bij een opsomming van alle afwijkingen, is dat het huidig medisch denkkader niet past bij het laat-middeleeuws heiligen ideaal. (Van Deth en Vandereycken, *Van vasten tot magerzucht*, 1988, pp.40-45, 236-239)

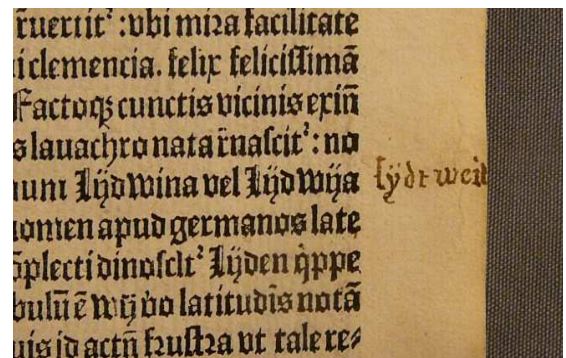
¹⁷ C. Keulers, 'Lidwina's onzegbare kwalen', in: *Sancta Liduina* 1932, pp.130-132; P.J. Stolk, *De maagd van Schiedam. Een kritische hagiografie*, 1980, pp.38-40; Van Deth en Vandereycken 1988, p.42. Bij haar leven is Lidwina's toestand beschreven in een officieel stuk bekend als *Vidimus*, opgesteld door de

Een biechtvader gaf haar de raad om ondanks het eigen leed, haar aandacht te richten op het lijden van Christus dat vele malen groter was. Zij maakte een geestelijke groei door, onthechte steeds meer het dagelijks bestaan en de behoefte aan eten en drinken verminderde. Er is beschreven dat zij de laatste negentien jaar van haar leven niet at en nauwelijks dronk. Het nuttigen van de hostie tijdens de eucharistie was voor haar voldoende. Door het langdurig vasten bereikte ze een toestand van ‘anorexia sacra’.¹⁸ Haar tijd bracht ze door met geestelijke overdenkingen en gebeden. Ze kreeg visioenen, vertelde van uittredingen en ook vonden bij haar en in haar omgeving wonderbaarlijke gebeurtenissen plaats. Zo was er een zoete geur van kruiden om haar heen, ondanks de open wonden die ze had. Uiteindelijk overleed zij in 1433 op 53-jarige leeftijd na een ziekbed van 38 jaar. Ze werd begraven aan de zuidkant van de Sint-Janskerk in Schiedam.¹⁹

2.1 Naamsvarianten

De naam Lidwina kan op verschillende manieren geschreven worden. Reeds Brugman meldde in zijn *Vita alme virginis Lijdwine* (1456) dat naamsvarianten mogelijk zijn. In het Latijn noteerde hij: ... *sacro baptismatis lavacro nata renascitur nomenque illi congruentissimum Liidwina vel Liidwya imponitur.....*²⁰ In het door Otgier Nachtegael in 1498 gedrukte exemplaar van Brugmans *Vita*, dat zich in de Koninklijke Bibliotheek te ‘s-Gravenhage bevindt, staan de namen anders vermeld: *Lijdwina vel Lijdwija*.

Bovendien heeft iemand in de marge met inkt de naam *Lijdtweit* toegevoegd (afb.1).²¹ De bron van deze handmatige aantekening is mogelijk te herleiden tot de eerste vertaling

Afb. 1. Naamsvariant in de kantlijn

magistraat van Schiedam in 1421. Zie in deze scriptie onder paragraaf 2.3 ‘Haar leven beschreven in woord en beeld’, en voetnoot 55.

¹⁸ ‘Anorexia sacra’ of ‘heilige vastenzucht’ (Jongen en Schotel 1989, pp.12,14).

¹⁹ Door uitbreiding van de kerk in de jaren 1480-1485 is haar graf binnen de kerk komen te liggen. Bij opgravingen tijdens restauratiewerk in 1948 is het graf herontdekt. Thans is de positie van het graf met stenen in de vloer aangegeven.

²⁰ A. de Meijer, Iohannes Brugman O.F.M., *Vita alme virginis Liidwine*, Groningen, 1963 p.13.

²¹ Koninklijke Bibliotheek te ‘s-Gravenhage: KB 150 C35, folium 10r.

van Brugmans *Vita* in het Nederlands, uitgegeven door de weduwe en erven Cnobbaert te Antwerpen in 1657: *Het wonderlijck leven vande H. Maghet Lydwina*.²² Hierin wordt de naam van de maagd *Lydvina* vertaald met *Lijdtvijd* als ware het een voorspelling voor iemand die veel te lijden zou krijgen in haar leven.²³ De regels die hierboven geschreven zijn, bevatten reeds een tiental verschillende schrijfwijzen van haar naam. De Franse en Duitse talen hebben hun eigen varianten en in het huidige Nederlands wordt de naam weer op een andere manier geschreven.

Om een indruk te krijgen van de verscheidenheid in naamgeving is tijdens het werken aan deze scriptie, bijgehouden hoe de naam Lidwina geschreven, dan wel gedrukt werd. De naam is overgenomen zoals die was. Er is geen onderscheid gemaakt naar taal of naamval. Meer dan honderd namen zijn bijeengebracht (zie bijlage I).²⁴ Met nadruk dient vermeld te worden dat deze verzameling niet het resultaat is van een vooropgezet wetenschappelijk onderzoek naar naamsvarianten en evenmin bestaat de pretentie van volledigheid. Het zijn nieuwsgierigheid en verwondering die de inspiratie vormden bij dit onderdeel van de studie. Hieronder volgt een opsomming van de honderdtweeëntwintig namen in alfabetische volgorde:

Ledewe, Ledewijntjen, Lewyn, Liddu, Lide, Lidewe, Lidewei, Lideweide, Lidewey, Lidewigis, Lidewijde, Lidewijn, Lidewildis, Lidewy, Lidewyde, Lidia, Lidie, Liduina, Liduinae, Liduine, Liduvina, Liduvine, Liduwe, Liduwina, Liduwinae, Lidvina, Lidvna, Lidwic, Lidwien, Lidwiena, Lidwig, Lidwiga, Lidwige, Lidwigis, Lidwijna, Lidwina, Lidwinae, Lidwine, Lidwit, Lidwyna, Liedeweych, Liedewi, Liedewij, Liedewijde, Liedewijn, Liedewildis, Liedewy, Liedewyde, Liedwi, Liedwich, Liedwien, Liedwij, Liedwina, Liedwy, Lietwigis, Lietwijt, Liidwina, Liidwine, Liidwya, Lijdwildis, Lijdwijde, Lijdwijt, Lijdwy, Lijdtweit, Lijdtwijdt, Lijdtwijt, Lijduwijn, Lijdwia, Lijdwie, Lijdwigis, Lijdwij, Lijdwija, Lijdwijd, Lijdwijt, Lijdwina, Lijdwine, Lijtwijt, Linck, Litwigis, Livvidis, Liwidis, Ludewe, Ludu, Ludwiga, Ludwij, Ludwina,

²² *Het wonderlyck leven vande eerbaere, devote, ende h. maghet Lydvina* / eerstmael beschreven inde Latijnsche taele door Johannes Brughman; nu over gheset in onse Neder-duytsche tael door L.J. Uitgave: weduwe en erfghenamen Jan Cnobbaert t'Antwerpen 1657. Universiteits bibliotheek Utrecht: UB ODA 7803.

²³ Universiteits bibliotheek Utrecht: UB ODA 7803, 1657 p.13.

²⁴ In bijlage I staan verwijzingen naar de belangrijkste vindplaatsen. Dit betekent niet dat het de eerste vermelding in de literatuur is, maar het is de eerste keer waar auteur dezes, de betreffende naamsvariant tegenkwam. Omdat bij aanvang niet verwacht werd dat de verzameling zo groot zou worden, is in de begintijd de bron niet altijd even zorgvuldig genoteerd. Om die reden is van een viertal namen de vindplaats nog niet achterhaald. In bijlage I zijn deze namen aangegeven met een asterix*.

Ludwingae, Ludyvine, Lydewi, Lydewidis, Lydewigis, Lydewij, Lydewijde, Lydewy, Lydia, Lydiam, Lydie, Lydtwina, Lyduina, Lyduiwy, Lydunit, Lyduvina, Lydvvina, Lydvwina, Lydwich, Lydwie, Lydwigis, Lydwijt, Lydwijtt, Lydwina, Lydwinae, Lydwine, Lydwit, Lydwy, Lydwyd, Lydwyde, Lydwyt, Lyedwien, Lyedwighen, Lyedwigis, Lyedwy, Wina.

2.2 Verering van Lidwina

Toen op 22 april 1933 de vijfhonderdste sterfdag van Lidwina van Schiedam gevierd werd, was daar een periode van intensieve voorbereiding aan voorafgegaan. Er werd zelfs een maandelijks tijdschrift *Sancta Liduina* uitgegeven dat tot doel had ‘een krachtige propaganda te voeren ter viering van het vijfde eeuwfeest van Sinte Lydwina’.²⁵ Het zijn de woorden van mgr. J.D.J. Aengenent, bisschop van Haarlem, die op het eind van zijn korte inleiding de zegen afroept van God en van Sinte Lydwina over de medewerkers van het tijdschrift ‘opdat het verheven doel, waaraan zij hun beste krachten geven, ten volle moge worden bereikt’.²⁶ De vijfhoekpige redactie van het blad had zich tot doel gesteld: ‘St. Liduina te maken tot onze nationale Heilige’.²⁷

Het zestien pagina’s tellende maandblad verscheen voor het eerst in oktober 1931 en werd aansluitend in achttien nummers uitgegeven. Het laatste nummer verscheen met 32 pagina’s als een dubbelnummer bij de viering op 22 april 1933. Het goed verzorgde tijdschrift bevat een grote verscheidenheid aan artikelen en eminente schrijvers als Titus Brandsma, Amideus van Dijk, Bonaventura Kruitwagen en Hubert Meuffels hebben een bijdrage geleverd.²⁸ Uiteraard is het verhaal van Lidwina van Schiedam verteld, nu in de vorm van een soort feuilleton verspreid over alle achttien nummers. Verteld wordt hoe in de winter van 1395 Lidwina met haar vriendinnen op het ijs ging spelen en bij een val een ‘corte rib’ brak.²⁹ Uitgebreid wordt beschreven hoe

²⁵ *Sancta Liduina: gewijd aan de voorbereiding van het Ve eeuwfeest*, Schiedam, St Liduina-Comité.

²⁶ *Sancta Liduina* 1931 nr.1 p.1. De vijfhoekpige redactie bestond uit: 1) A.J. Raaffels, kapelaan van de Sint-Liduina-kerk in Schiedam, 2) P. Groenendaal en 3) C. Kramers, leden van het Sint-Liduina-comité, 4) Th.J. Oostendorp, redacteur van de Maasbode, 5) L.J. Stolwijk, hoofdredacteur van de Nieuwe Schiedamse Courant.

²⁷ Ibid. p.3.

²⁸ Door mgr. Aengenent is in Rome een ‘in wit leer en met gouden versiering’ ingebonden jaargang van de *Sancta Liduina* aangeboden aan de Paus. (Bron: *Sancta Liduina* (2) 1932, p.219)

²⁹ Er bestaat een discussie in welke winter het ongeval heeft plaatsgehad. In *Sancta Liduina* wordt 1395 genoemd (p.58), van Oerle (1984) en Caspers (2003) noemen 1396 of 1397. In een voetnoot besteedt van Oerle extra aandacht aan deze materie (1984, p.323, voetnoot nr. 9). Hij schrijft daar: ‘Over de dag, Maria Lichtmis, 2 februari, zijn alle bronnen het eens. Jan Gerlachssoon stelt, dat zij op vijftienjarige leeftijd het ongeluk kreeg. Rekening houdend met de door hem genoemde

tijdens de daarop volgende ziekteperiode van 38 jaar, zich allerlei wonderlijke gebeurtenissen voordeden, die haar bij de locale bevolking, reeds tijdens haar leven, de status van een heilige bezorgde.

Naast deze levensbeschrijving komen in *Sancta Liduina* ook andere zaken aan de orde. Een grote variëteit aan onderwerpen passeert de revue. Zo wordt verhaald over de moeizaam verlopen heiligverklaring, een proces dat ruim zeventien jaar heeft geduurd.³⁰ Verder de lotgevallen van haar relieken, de verschillende Duitse en Franse vertalingen van haar *vitae*, haar woon- en sterfhuis, haar ziekten en kwalen. Er is aandacht besteed aan de verbeelding van Lidwina in de kunst, en ook zijn opgenomen: liederen, gebeden, overdenkingen en zelfs een toneelspel *Een realistisch spel van boete en overwinning in vijf bedrijven*. Natuurlijk is Lidwina's val op het ijs niet vergeten. In een apart hoofdstuk wordt haar val, en de gevolgen daarvan, de lezer ten voorbeeld gesteld als een teken van haar 'lijdenskracht'. Kenmerkend voor de toenmalige denktrant is de uiteenzetting van de auteur, dat de val niets te maken heeft met inmenging van de duivel en ook niet gezien kan worden als een straf van God, omdat het ijsvermaak behoorde tot een gangbare wereldse ontspanning en bovendien had Lidwina toestemming gekregen van haar vader om het ijs op te mogen gaan.³¹

De auteurs hebben zich ingespannen om facetten te belichten die zouden kunnen bijdragen aan de verering van Lidwina. Reeds is gemeld dat Lidwina al tijdens haar leven door de bevolking van Schiedam als een heilige beschouwd werd. Haar bijzondere leven was ver buiten Schiedam bekend en van buiten de stad kwamen mensen om haar te bezoeken en om raad te vragen. Belangrijke gezagsdragers hebben

geboortedatum van 15 april 1380, zou dat betekenen dat het ongeval op 2 februari 1396 plaats vond. De Middelnederlandse versie van de oorkonde over Liedwy van de Schiedamse stadsmagistraat (zie H. van Oerle, *Tleven*, 1980 pp.262-264) is gedateerd op 1421 en stelt dat zij in dat jaar ruim 24 jaar ziek was, wat zou willen zeggen, dat het ongeluk in 1397 geplaast zou moeten worden. De Latijnse versie van dezelfde oorkonde is gedateerd op 1420 en geeft dus impliciet als datum de val op het ijs: 2 februari 1396. Zie voor de tekst van de laatste: Johannes Brugman O.F.M., *Vita alme virginis Liidwine*, ed. A. de Meijer O.E.S.A., Groningen, 1963 (Teksten en Documenten, II) pp.8-11.'

De vraag kan gesteld worden of er toen strenge winters waren. Buisman (1984) heeft zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen bestudeerd. Naast de gegevens uit de literatuur, bestudeerde hij ook de overzichten van tolheffingen en keek met name naar de periodes dat er geen inkomsten genoteerd zijn. Wanneer het vroom en de rivieren dicht lagen, kon het vervoer over ijs plaats vinden en werd geen tol geheven op de gebruikelijke manier. Buisman beschrijft de winter 1395-96 als waarschijnlijk een strenge winter: 'Te Zaltbommel is de Waal 'belegen' met ijs van 30 dec.-16 fbr.' De winter van 1396-97 noemt hij een zachte winter: 'De tolheffing is niet onderbroken.' Helaas ontbreken in zijn overzicht de gegevens over de winter 1394-95. Wel is duidelijk dat het in 1396 gedurende een lange periode flink gevoren moet hebben (Buisman 1984, pp.22-23). Mocht het ongeval met Lidwina in 1396 plaats gevonden hebben, dan zijn de gegevens van Buisman daar niet mee in strijd.

³⁰ *Sancta Liduina* 1931, pp.55-58.

³¹ Ibid. p.58.

haar bezocht, zoals Hertog Willem, graaf van Holland. Deze zou Lidwina's vader jaargeld gegeven hebben om hun leefomstandigheden te verbeteren. Wanneer Margaretha, gravin van Holland, Schiedam bezoekt en hoort van de langdurige ziekte die Lidwina teistert, stuurt zij haar eigen lijfarts, Govaert Sonderdanc, om te kijken of hij iets voor haar kan doen.³² Ook hooggeplaatste kerkelijke bestuurders en geleerden behorend tot de Moderne Devotie hebben haar bezocht.³³

Na Lidwina's overlijden in 1433 kwamen zoveel pelgrims haar graf bezoeken, dat door de kerkmeesters nog hetzelfde jaar besloten werd tot de bouw van een grafkapel. Lidwina was aan de zuidkant van de kerk begraven. De grafkapel, met daarin een altaar en schilderijen aan de wand, werd tegen de kerk aangebouwd en kreeg een opening naar de kerk.³⁴ De kapel werd een belangrijke plaats van devotie en verering van Lidwina. Wanneer in 1572 tijdens de Reformatie de Sint-Janskerk overgaat in de handen van de protestanten, komt er een einde aan de openbare verering van Lidwina. Tijdens het Twaalfjarig Bestand ondernemen de aartshertog Albert van Oostenrijk en aartshertogin Isabella, landsvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, een poging om de stoffelijke resten van Lidwina veilig te stellen.³⁵ De vrees bestond dat het graf van Lidwina geschonden zou worden en er werd een plan bedacht om het graf heimelijk te openen. De eerste poging op 22 september 1615 mislukte, maar bij een tweede poging in hetzelfde jaar op 15 december, slaagde men erin het graf te openen en de stoffelijke resten mee te nemen naar Brussel.³⁶ Daarna raakten de beenderen over drie verschillende plaatsen verspreid.³⁷

In feite was met het verplaatsen van de relieken, ook de cultus naar de zuidelijke Nederlanden overgegaan.³⁸ Maar de verering van Lidwina onder de lokale bevolking is nooit helemaal verdwenen. In de volgende eeuwen nam die weer toe en een hoogtepunt werd bereikt bij de bevestiging van Lidwina's heiligheid door paus Leo XIII op 14

³² Hoewel Geertruida de Moor (1994) bij een uitgebreid archiefonderzoek niet heeft kunnen aantonen dat Willem, noch Margaretha een bezoek gebracht hebben aan Schiedam, ontkent zij niet de mogelijkheid dat zoiets heeft plaatsgevonden. De Hollandse graven waren veel op reis om hun gebieden te bezoeken en er liep een belangrijke reisroute door Schiedam (Smit 1991, pp.106-108).

³³ Goudriaan, *Historisch Tijdschrift Holland*, (27:3) 1995, p.139; Caspers 2003, p.195.

³⁴ Moll 1854, p.137; G.A. Meijer, 3^e druk herzien door A. van Dijk, 1933, p.103; A. van Dijk, 'Het interieur der oude St. Janskerk tijdens Liduina's leven. Haar grafkapel in de eerste eeuw na haar dood', *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 278-283.

³⁵ Kronenburg 1899, pp.184-186, Meuffels 1928, pp.141-142.

³⁶ Noordegraaf 1999, p.56.

³⁷ *Sancta Liduina* 1931-32, pp.146-148, 176-179.

³⁸ Charles Caspers, *Liduina, the virgin of Schiedam. Rise, flourishing and waning of a Saint Cult, c. 1400-2000*, 2003, p.197.

maart 1890. Het bisdom Haarlem gaf het decreet in het Nederlands weer: *Bekrachtiging der verering welke sedert onheuglijke tijden gebracht wordt aan de Dienaresse Gods Liduina, Maagd van Schiedam. Zalig en heilig genoemd*.³⁹ De Nieuwe Schiedamsche Courant drukte het decreet over de hele voorpagina in het Latijn en in het Nederlands.⁴⁰ Lidwina was een officiële heilige geworden.⁴¹ Ter ere van haar werd een broederschap opgericht.⁴² Een deel van haar relieken was al eerder teruggekomen naar Schiedam en had een plaats gekregen in de Liduina Kerk.⁴³ Een volgend hoogtepunt in de verering werd bereikt met de herdenking van haar 500ste sterfdag in 1933.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is Schiedam voor bombardementen gespaard gebleven ondanks de nabijheid van Rotterdam. In Schiedam wordt nu nog verteld dat dit komt dankzij de bescherming van Lidwina. Zij zou de belofte gedaan hebben dat in Schiedam nooit meer dan één huis tegelijk in brand zal staan.⁴⁴ Na 1945 is de wereld veranderd. Grote maatschappelijke veranderingen komen opgang met een toenemende individualisering en een sterke ontkerkelijking. Charles Caspers (2003) beschrijft in zijn artikel hoe in de loop der eeuwen het beeld van Lidwina veranderde: van een kampioene in het ultieme lijden, tot een leven dat tot voorbeeld kan strekken en waaraan troost ontleend kan worden.⁴⁵ Caspers stelt dat er in de wereld na 1960 geen plaats meer is voor het ten voorbeeld stellen van de lijdensgeschiedenis van een middeleeuws meisje.⁴⁶ Als illustratie van deze paradigmawisseling noemt hij het boek van de psychiater Stolk, die vanuit zijn medische optiek Lidwina een hysterica noemt.⁴⁷

³⁹ Meijer, van Dijk 1933, pp.116-117.

⁴⁰ De Nieuwe Schiedamsche Courant van zondag/maandag 30/31 maart 1890; B. Kruitwagen, 'Het proces der heiligverklaring van Sinte Liduina', *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 55-58, 71-73, 107-110; H. Noordegraaf, 'Enige grepen uit de geschiedenis van de Liduina-devotie', in: Bosch e.a., *Beelden van Liduina, die maghet van Scyedam*, 1999, pp.53-74.

⁴¹ Ter gelegenheid van de heiligverklaring werd in Schiedam drie dagen feestgevierd (14-17 april 1890). Niet iedereen nam hieraan deel. Meijer schrijft in zijn boek: 'Bij deze opgewekte stemming onder de katholieken stemde de koude onverschilligheid der andersdenkende burgers tot weemoed. Het is waar, zij leggen der feestviering niets in den weg, maar hoe volkomener zou de vreugde geweest zijn, indien alle burgers één in het geloof geweest waren, indien ook de grijze Sint-Jan haar zwaar gelui verenigd had met het feestelijk klokgeklep der katholieke kerken.' (Bron: Meijer, Van Dijk 1933, p.132)

⁴² Caspers 2003, p.200.

⁴³ Pastoor van Leeuwen slaagt er in 1871 in, na veel moeilijkheden, een belangrijk deel van de relieken van Lidwina, die bij de Karmelietessen te Brussel bewaard werden, voor zijn kerk te verkrijgen. (Bron: Meijer, van Dijk 1933, p.115)

⁴⁴ Meuffels 1928, p.126 noot 1; Meijer, van Dijk 1933, p.113.

⁴⁵ Caspers 2003, p.201.

⁴⁶ Ibid. p.204.

⁴⁷ P.J.Stolk, *De maagd van Schiedam. Een kritische hagiografie*, 1980 p.100: 'Dat de hier besproken jonge vrouw gedurende haar gehele leven aan een zeer ernstige vorm van hysterie geleden heeft, is mijns inziens aan geen redelijke twijfel onderhevig.' Overigens had Geijl reeds in 1911 in het gezaghebbende *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* hetzelfde geschreven. In zijn artikel getiteld *Lidewyde van*

Hoe het zij, na 1960 was de verering van Lidwina sterk verminderd en deze bleef beperkt tot haar geboorteplaats.⁴⁸ Een aantal zaken veranderde echter niet. Lidwina heeft haar naamdag 14 juni behouden, er bestaat een Liduina Broederschap en nog ieder jaar wordt ter ere van haar een Stille Omgang gehouden op de tweede zondag na Pasen. De route begint en eindigt in de Liduina Basiliek (Singelkerk) en gaat langs plaatsen in Schiedam die belangrijk zijn geweest in het leven van Lidwina. De tocht loopt onder meer door de Kreupelstraat waar zij mogelijk op het ijs gevallen zou zijn, langs haar woon- en sterfhuis en komt langs de plaats waar zij oorspronkelijk begraven werd.⁴⁹ De pastoor van de Liduina Basiliek en de voorzitter van de historische vereniging van Schiedam lopen voorop. Leden van de Liduina-broederschap en deelnemers aan de Stille Omgang volgen.

De verering van Lidwina zal blijven bestaan. Toen paus Johannes Paulus II in 1990 Nederland bezocht, heeft hij op 18 juni in Schiedam de Heilige Liduinakerk verheven tot basiliek.⁵⁰ Er zijn scholen en ziekenhuizen die naar deze heilige vernoemd zijn. Lidwina is geworden tot patrones van de langdurig zieken en zij wordt beschouwd als de eerste en enige Nederlandse schaatsheilige. De Duitse kunstrijdster Tanja Szewczenko (geboren Düsseldorf, 26 juli 1977) heeft een getuigenis gegeven van een persoonlijke verering.⁵¹ Bij een interview in 1997 vertelt zij hoe zij na een lange ziekteperiode, weer met succes kon deelnemen aan internationale wedstrijden, dankzij Lidwina van Schiedam (zie bijlage II).

Schiedam en andere ziekten bespreekt hij het Vidimus dat de stad Schiedam in 1421 had laten opstellen. Hij geeft een volledig afschrift van het Vidimus waarin alle ziekten van Lidwina staan vermeld en voegt daar als zijn eigen mening aan toe: 'Ik voor mij geloof, dat men verkeerd doen zou, achter deze uitvoerige ziektebeschrijving iets meer te zoeken dan een zware vorm van hysterie met toevallige complicaties.' (Ned.Tijdschr.Geneesk. (55) 1911, pp.2239-2245). Beide auteurs krijgen scherpe kritiek te verduren. Zelfs het beleid van de 'R.K. leden van de redactie' wordt ter discussie gesteld (Huddleston Slater NTvG (55) 1911, pp.2396-2398). Stolk verdedigt zich in een latere publicatie (1983) getiteld *De visioenen van Lidwina - en anderen*, door te stellen dat hij 'niet de hagiografie medisch heeft willen analyseren, maar gezocht heeft naar de medische informatie achter de hagiografie' (p.92). Daarbij benadrukt hij dat met name 'psychische verschijnselen in hoge mate bepaald worden door de cultuur' (p.94). Het gaat erom dat onderscheid gemaakt wordt 'wat essentie is en wat presentatie of cultuurprodukt.' (p.95) (P.J.Stolk in: *Stof en geest*, 1983, pp.93-104).

⁴⁸ Caspers 2003, p.193.

⁴⁹ Kreupelstraat of Crepelstraat: deze straat bestond al tijdens het leven van Lidwina. De naam kan dus niet te danken zijn aan het feit dat ze mogelijk dáár op het ijs is gevallen (P. Groenendaal 1975, p.13).

⁵⁰ Spapens 2005, p.159.

⁵¹ A. Praus, 'Dankzij de "ijsheilige" Lidwina', *Katholiek Nieuwsblad* februari 7, 1997, 35.

2.3 Haar leven beschreven in woord en beeld

Er zijn weinig heiligen uit de late Middeleeuwen waar reeds tijdens hun leven zoveel over gedocumenteerd is, als het geval is bij Lidwina van Schiedam (1380-1433).⁵² Kuypers (1993) die zich tot doel gesteld had middels zijn doctoraalscriptie de vijftiende eeuwse Lidwina-literatuur in kaart te brengen, vermeldt dat haar naam reeds vanaf 1412 met enige regelmaat in de geschreven bronnen voorkomt.⁵³ Uit de eerste jaren zijn naast aantekeningen in een paar kronieken, twee officiële stukken te vermelden: 1) Een verslag van een kerkelijk proces in 1412, dat gevoerd werd naar aanleiding van een conflict tussen Lidwina en haar biechtvader heer Andries.⁵⁴ 2) Een paar jaar daarna lieten de bestuurders van Schiedam een document opstellen waarin de wonderlijke toestand van hun stadsgenote beschreven werd. Dit document werd opgemaakt op 21 juli 1421 en is op 5 augustus door hertog Jan van Beieren van zijn *Vidimus* (bekrachtiging) voorzien.⁵⁵ Dertig jaar later, op 12 september 1451 werd in opdracht van de Schiedamse magistraat een Latijnse versie gemaakt die, behoudens de datum, niet verschilt van het Middelnederlandse document uit 1421.⁵⁶

Voor Lidwina en de gebeurtenissen die zich rond haar persoon afspeelden, heeft steeds grote belangstelling bestaan vooral in kringen van de Moderne Devotie.⁵⁷ Binnen

<i>Auteur</i>	<i>Vita titel</i>	<i>Jaar</i>
Hugo van Rugge	<i>Venite et Videte</i>	1434-1436
Thomas a Kempis	<i>Vita Lidewigis Virginis</i>	1448
Johannes Brugman	<i>Vita alme virginis Lijdwine</i>	1456
Middelnederlands	<i>Tleven</i>	1434-1436

een paar decennia na haar dood zijn reeds vier levens geschreven, waarvan drie in het Latijn en één in het Middelnederlands.⁵⁸ De

⁵² Van Oerle 1980, pp.247-253.

⁵³ Doctoraalscriptie van P.J.M. Kuypers, *Maagd in Kaart. Ontstaan en verspreiding van de geschreven bronnen over Liduina van Schiedam tot 1520*, Universiteit van Amsterdam, 1993.

⁵⁴ Ibid. pp.6-7. Het verslag van het kerkelijk proces is niet bewaard gebleven.

⁵⁵ Het *Vidimus* van Lidwina heeft in de literatuur veel aandacht gekregen. Het is diverse malen gekopieerd en integraal afgedrukt: Hofdijk 1857, dl III pp.82-84; Geijl 1911, pp.2239-2245; Polman 1926, pp.225-239; Ullemans, *Sancta Liduina* 1932, pp.84-86; Van Dijk 1933, pp.118-121; Van der Feijst 1975, pp.54-56; Van Oerle 1980, pp.262-264; Jongen en Schotel 1989, pp.149-151; Een facsimile bevindt zich in Den Haag, KB 150 C 35, een tweede exemplaar in het Liduina-archief te Schiedam. Het originele *Vidimus* is aanwezig in het Nationaal Archief in Den Haag.

⁵⁶ Van Oerle 1980, pp.248-253; De Latijnse versie van het *Vidimus* is door Brugman opgenomen in zijn *Vita alme virginis Lijdwine*, na de proloog.

⁵⁷ Goudriaan 2003, pp.161- 236.

⁵⁸ Narrative Sources: De verhalende bronnen in de middeleeuwse Nederlandsen digitaal te raadplegen: www.narrative-sources.be: Hugo - H061, Thomas a Kempis - NL0092, Brugman - NL0093, Tleven - NL0091.

eerste die haar leven in het Latijn beschreef was Hugo van Rugge, een regulier uit het augustijnenklooster bij Brielle.⁵⁹ Als zijn bronnen noemt hij de oorkonde van de Schiedamse magistraat, mededelingen van haar laatste biechtvader Jan Woutersz en de geschriften van Jan Gerlachs, een huisgenoot van Lidwina.⁶⁰ Het stuk is niet gedateerd en is waarschijnlijk geschreven tussen 1434-1436.⁶¹ De naam van Hugo komt niet in het document voor, maar wanneer Thomas a Kempis een aantal jaren later in 1448, deze eerste Latijnse *Vita* herschrijft, onthult hij de naam van de auteur.

Het werk van Hugo is bekend geworden onder de beginwoorden van de tekst: *Venite et Videte* (komt en ziet).⁶² De tekst kende in de Middeleeuwen een grote verspreiding en is zonder meer de meest invloedrijke *Vita* van Lidwina geweest.⁶³ Hugo probeerde zoveel mogelijk bijzonderheden op te schrijven, maar hij had moeite met de structuur.⁶⁴ *Venite et Videte* heeft in principe een thematische opbouw en daar doorheen een chronologische indeling.⁶⁵ Wanneer Thomas a Kempis dit werk in 1448 op verzoek van zijn medebroeders herschrijft tot *Vita Lidewigis Virginis*, komt de nadruk meer bij de thematische indeling te liggen.⁶⁶

In 1456 schrijft Johannes Brugman een derde versie van haar leven in het Latijn: *Vita alme virginis Lijdwine*.⁶⁷ Brugman maakt een echte hagiografie. Hij voegt elementen toe die passen bij de levensbeschrijving van een heilige en als enige auteur noemt hij de stigmatisering van Lidwina. In die vroege tijd ontstaat ook de Middelnederlandse versie die in de literatuur bekend staat als *Tleven*.⁶⁸ Deze is

⁵⁹ Goudriaan 2003, p.162.

⁶⁰ Bij archiefonderzoek is tot op heden de persoon Gerlachs niet gevonden (Jongen en Schotel 1989, p.111; De Moor 1994, p.98 voetnoot 181). Naamgenoten uit die tijd zouden aanleiding geweest kunnen zijn voor verwarring en vergissingen (Meuffels 1925, p.16; Meuffels 1928, pp.17-18).

⁶¹ Jongen en Schotel 1990, p.206; Jongen 1997, p.133; in het *Leven van Liedewij* (1989, p.110) noemen Jongen en Schotel de jaartallen 1434-1440. Goudriaan noemt in samenhang met *Tleven* 1434-1436 (2003, p.205). Zie ook noot 68.

⁶² Ook afgekort tot *Venite*, zoals in het artikel van Goudriaan (2003).

⁶³ Kuypers 1993, pp.12-14; Goudriaan 2003, pp.196-197.

⁶⁴ Goudriaan 2003, p.164.

⁶⁵ Ibid. p.212.

⁶⁶ Ibid. p.216.

⁶⁷ Brugman vermeldt in zijn inleiding dat het de derde *Vita* is. Aanvankelijk werd gemeend dat Brugman de *Vita* voor de derde keer geschreven had. In werkelijkheid was het zijn eerste levensbeschrijving. De *Vita* van Lidwina werd wel voor de derde keer in het Latijn geschreven, maar niet door hem.

⁶⁸ Goudriaan 2003, p.162. De aanduiding '*Tleven*' is gebaseerd op de titel uit de in Delft gedrukte incunabel (CA 1123, Kok 1994, p.530). In deze masterscriptie wordt ter onderscheid van het Latijnse '*Vita*', voor het Middelnederlands '*Tleven*' of '*Leven*' gebruikt.

Over de jaartallen schrijft Goudriaan (2003, p.205): 'Omdat *Tleven* wel het begin van de bouw van Lidwina's graf, maar niet de voltooiing van de daarboven gestichte kapel vermeldt, moet deze tekst evenals *Venite*, tussen 1434 en 1436 geschreven zijn. Echter: De overgeleverde handschriften (Gent UB, Den Haag KB, Utrecht Catharijne) zijn alle drie uit de tweede helft van de 15^e eeuw.'

jarenlang traditiegetrouw toegeschreven aan Jan Gerlachs.⁶⁹ Jongen en Schotel hebben als eersten die toeschrijving in twijfel getrokken.⁷⁰ Goudriaan heeft aangetoond dat *Tleven* herleidbaar is tot een ingekorte versie van *Venite et Videte* van Hugo van Rugge.⁷¹

Nadat in de loop van de vijftiende eeuw de boekdrukkunst was uitgevonden, verscheen in korte tijd een aantal gedrukte levensbeschrijvingen. In 1483 werd voor het eerst een volledig Lidwina-leven gedrukt. Het verscheen te Keulen als aanhangsel bij Jacobus de Voragine's *Legenda Aurea*.⁷² Twee jaar later in 1485, wordt daarvan in

⁶⁹ Kuypers 1993, p.10; Jongen en Schotel 1989, p.110, p.119 noot 10; Goudriaan 2003, pp.163, 200. Gerlachs is lang beschouwd als de auteur van het Middelnederlandse leven: *Tleven*. De verwarring hierover zou zijn ontstaan door de Bollandist Daniel Papebroch (1675). Deze nam aan dat de notities van Gerlach, die Hugo in *Venite et Videte* als één van zijn bronnen noemt, identiek waren aan het overgeleverde Middelnederlandse leven –*Tleven*– waar geen auteursnaam bij is vermeld. Dit zou betekenen dat een volkstalige tekst aan de basis staat van de Lidwina-hagiografie en dat de Latijnse overlevering daarvan is afgeleid. Deze opvatting is door Goudriaan weerlegd (Goudriaan 2003, Bijlage I pp.200-223).

⁷⁰ Jongen en Schotel 1989, pp.110-113: De auteurs veronderstellen een gemeenschappelijke bron voor *Venite et Videte* van Hugo en het Middelnederlandse *Tleven*. Ze gaan nog verder in hun veronderstellingen en menen dat deze oertekst geschreven is in opdracht van de kerkmeesters van Schiedam en dat het bewaard zou zijn in de stenen grafkapel. Het zou gefunctioneerd kunnen hebben als een mirakelboek waarin wonderen genoteerd werden. Het mirakelboek zou verloren gegaan zijn in 1572, toen de Geuzen de kerken en kloosters in Schiedam geplunderd hebben. Een andere mogelijkheid volgens Jongen en Schotel zou kunnen zijn dat de Middelnederlandse oertekst van een *Leven van Liedewij* geschreven zou zijn in opdracht of ten behoeve van de zusters in het Schiedams Sint-Ursulaklooster. Het blijven echter allemaal veronderstellingen en Goudriaan (2003, pp.166-167) merkt op dat de tekst van *Tleven* niet de kenmerken heeft van een mirakelboek en er ook geen aanwijzingen zijn dat er ooit een heeft bestaan. Ook het Ursulaklooster lijkt hem op inhoudelijke gronden onwaarschijnlijk. Toen Lidwina overleed, stierf in dezelfde tijd ook de mater van het Ursulaklooster. Goudriaan meent dat het uitgesloten is dat de opdracht tot het schrijven van *Tleven* uit het zusterhuis kwam, omdat aan deze bijzondere omstandigheid zeker aandacht besteed zou zijn (Goudriaan 2003, p.172).

⁷¹ Goudriaan 2003, pp.218-223: Als het belangrijkste argument noemt Goudriaan een inhoudelijk aspect. Hij bespreekt een aantal onderwerpen die in verkorte vorm aanwezig zijn in *Tleven* en bij Hugo in het Latijn meer aandacht krijgen. Een frequent voorkomende verkorting van het Latijn naar het Middelnederlands is denkbaar, maar het regelmatig aanvullen in omgekeerde richting van het Middelnederlands naar het Latijn is niet mogelijk. Bovendien noemt Hugo in *Venite et Videte* zijn bronnen, referenties en in de tekst zijn kruisverwijzingen aangegeven. Dit alles komt niet voor in het Middelnederlandse *Tleven*. Goudriaan acht het niet goed voorstelbaar dat bronnen, referenties en verwijzingen pas in tweede instantie zouden zijn ingevoegd, maar wel dat ze bij een verkorting zijn weggelaten. Daarbij komt de chronologie van de overlevering. *Venite et Videte* heeft al vroegtijdig sporen van zijn bestaan nagelaten, terwijl alle tekstgetuigen van het Middelnederlandse *Tleven* [Gent (UB 1080), Den Haag (KB 71 H 9), Catharijneconvent Utrecht (BMH Warm h 92G5)] dateren uit de tweede helft van de 15^e eeuw. Dit alles leidt tot de conclusie dat de Middelnederlandse tekst in een later stadium moet zijn ontstaan door verkorting van *Venite et Videte*.

⁷² Kuypers 1993, p.159: De boeken bevatten de *Legenda Aurea* met als aanhangsel een bijlage van tweehonderd extra heiligen. De Lidwina-tekst staat op pp.422-426. Een exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (cat.nr. Den Haag, KB 170 B 4).

Leuven een herdruk uitgegeven.⁷³ In de jaren daarna komt een drietal Middelnederlandse levens van de pers. Twee zijn gedrukt in Delft (1487, 1490) en één in Gouda (1496). De relatief snelle opeenvolging van de drie Middelnederlandse edities geeft aan, dat onder de gewone burgers de belangstelling voor een Lidwina-leven groot geweest moet zijn.⁷⁴

Toen in 1489 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, Schiedam op wonderbaarlijke wijze ontsnapte aan een Hoekse aanval onder leiding van de opstandige

<i>Vroege drukken met Lidwina-levens</i>	<i>Plaats</i>	<i>Jaar</i>
<i>Historiae Sanctorum</i>	Keulen	1483
<i>Historiae Sanctorum</i>	Leuven	1485
<i>Middelnederlands Leven</i>	Delft	1487
<i>Middelnederlands Leven</i>	Delft	1490
<i>Middelnederlands Leven</i>	Gouda	1496
<i>Brugman Vita Lijdwine</i>	Schiedam	1498
<i>Middelnederlands Leven</i>	Schiedam	1505
<i>Hagius (gedicht)</i>	Delft	1517

jonker Frans van Brederode, werd algemeen aangenomen dat dit te danken was aan de bescherming van Lidwina.⁷⁵ Uit dankbaarheid gaven de kerkmeesters van Schiedam de opdracht om een mooie uitgave te maken van het leven van Lidwina zoals dat door Brugman in 1456 in het Latijn geschreven was.⁷⁶ Men hoopte zo geld bijeen te brengen om een canonisatieprocedure in gang te kunnen

zetten.⁷⁷ Een locale priester Otgier Nachtegael, een man die van drukken gehouden moet hebben, nam het voortouw en voor deze gelegenheid werd een drukkerij ingericht in het Sint-Annaconvent van de regularissen in Schiedam. Nachtegael betrok zijn

⁷³ De *Historiae Sanctorum* bevatten geen houtsneden en zijn slechts vermeld ter completering van het overzicht van vroege drukken met Lidwina-levens.

⁷⁴ De twee boeken gedrukt in Delft zijn aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (Den Haag, KB 169 G 62; Den Haag, KB 169 G 85). Het derde boek uit Gouda bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek Albert I in Brussel en is het enig overgeleverde exemplaar dat bekend is (Brussel, KB A 1800).

De belangstelling voor Lidwina komt ook tot uiting in het toentertijd gebruikte lesmateriaal bij het retorica-onderwijs voor kinderen. In een zestal Middelnederlandse edities met de vertaling van Albertus Brescia's *De arte loquendi et tacendi*, uit de periode 1484-1496, is in de Middelnederlandse versie *Van die konste van spreken ende van swighen*, aan het einde een Lidwina-citaat toegevoegd: Wanneer de biechtvader Lidwina vraagt waarom zij zo weinig spreekt, geeft zij als antwoord: *Vader hets een goed spreken dat een swighen verbetert*. (bron: Resoort 1989, p.48; Kuypers 1993, pp.163-165; geraadpleegd exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, catalogusnr. 150 C 30)

⁷⁵ 'In 1482 was jonker Frans van Brederode in opstand gekomen tegen Maximiliaan van Oostenrijk, die na de dood van Maria van Bourgondië (1482) het bestuur van het hertogdom op zich had genomen als regent voor de driejarige Filips de Schone' (Jongen 1998, p.53).

⁷⁶ Brussel 1973, pp.518-519.

⁷⁷ De canonisatie is toen niet gelukt. Lidwina is uiteindelijk pas in 1890 heilig verklaard middels een zogenaamde Confirmatio Cultus. Dat wil zeggen dat de paus de reeds eeuwenlang bestaande verering heeft bevestigd en goedgekeurd.

lettermateriaal van de collaciebroeders in Gouda, waar hij goede banden mee had.⁷⁸ De uitgave van Brugmans *Vita Lijdwine* kwam in 1498 van de pers. De tekst was verlucht met een serie houtsneden met afbeeldingen uit het leven van Lidwina.⁷⁹ Zeven jaar later drukte Otgier Nachtegael met dezelfde houtsneden een levensbeschrijving van Lidwina in de volkstaal (1505).⁸⁰

In het bovenstaand overzicht met vroege drukken, is ook opgenomen het door Kronenberg bij toeval ontdekte Latijnse Lidwina-gedicht van Hagijs (1517).⁸¹ In de publicatie over deze vondst is een houtsnede afgebeeld die past in de traditie van de staande Lidwina's.⁸² Het originele gedicht is niet meer traceerbaar en de kennisoverdracht bestaat alleen middels de publicatie van Kronenberg (1993).⁸³ Overigens is dezelfde houtsnede ook teruggevonden in Keulen en afgedrukt in *Sancta Liduina* (1932) als zijnde een geïsoleerd devotieprentje.⁸⁴ De houtsnede heeft dan in plaats van de Latijnse tekst bij het gedicht van Hagijs, een Middelnederlandse titel gekregen: 'O salighe Lijdtwijt van Schiedam'.⁸⁵

Niet alleen Brugmans *Vita Lijdwine* (1498) is verlucht met houtsneden, maar ook de vier Middelnederlandse levens (1487, 1490, 1496, 1505) bevatten houtsneden. Ina Kok (1994) heeft een volledige inventarisatie gemaakt van de houtsneden in incunabelen in het Nederlands spraakgebied.⁸⁶ Van de 2200 Nederlandse incunabelen heeft 40% één of meerdere houtsneden. Daarvan is bij 60% een enkele houtsnede aan het begin of het eind afgedrukt, terwijl bij 40% de houtsneden ook in de tekst voorkomen.⁸⁷ Kok begrenste haar onderzoek tot de incunabelen, dat wil zeggen de boeken gedrukt vóór 1501. Dezelfde verhouding is ook hier aanwezig weliswaar met één postincunabel: drie *Levens* hebben een enkele houtsnede voor en/of achterin (1487, 1490, 1496) en twee *Levens* hebben houtsneden in de tekst (1498, 1505).

⁷⁸ Hellinga 1966, dl I p.89; Brussel 1973, p.518; Kok 1994, p.757.

⁷⁹ De hele serie is afgebeeld in Hollstein 1955, dl XII pp.185-188.

⁸⁰ Het enig bekende overgeleverde exemplaar is aanwezig in het Catharijneconvent (cat.nr. 1259 B 5).

⁸¹ Kronenberg 1993, pp.273-288.

⁸² Ibid. p.279.

⁸³ Kuypers 1993, p.176.

⁸⁴ *Sancta Liduina* 1932-33, p.23.

⁸⁵ De houtsnede met Middelnederlandse titel komt ook voor in: *The illustrated Bartsch* 1999: 16502.1592-1; tevens afgedrukt met daarop aangebracht de oorspronkelijke kleuren in: O. Zaretsky, *Die Holz- und Metallschnitte in den Kölner Sammlungen* (Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts, hrsg. Von Paul Heitz, Bd. 44), J. Heitz, Strassburg 1916, Tafel 16, vgl. S.11.

⁸⁶ Ina Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen 1475-1500. Inventarisatie en bibliografische analyse*, deel I en II, Amsterdam 1994.

⁸⁷ Ibid. p.16.

In onderstaand schema zijn de vroege drukken met houtsneden weergegeven gecombineerd met de informatie zoals die in het werk van Ina Kok is terug te vinden. Het overzicht geeft aan dat in de drie oudste drukken (1487, 1490, 1496) slechts enkele houtsneden gevonden worden, terwijl in de twee jongere drukken (1498, 1505) het aantal houtsneden veel hoger ligt. Deze laatste twee drukken bevatten zelfs een hele serie houtsneden met scènes uit haar leven, hierna beschreven als de Lidwina-houtsneden.

Campbell*	Drukker		Informatie Ina Kok (1994)	
	Naam, Plaats	Jaar	Houtsneden nummers en omschrijving	Pagina's
CA 1123	vdMeer/Snellaert, Delft	1487	21.10 titel Lidwina staand 21.11 lijst rond titel Lidwina	142-143, 793
CA 1124	Snellaert, Delft	1490	21.10 titel Lidwina staand 21.11 lijst rond titel Lidwina 21.18 eind Lidwina staand	142-143, 151-156, 164-165, 793
CA 1125	Collaciebroeders, Gouda	1496	27.2 titel Lidwina staand 9.2:68 Mystieke wijnpers	529-30, 846, 222, 232
CA(II) 383	Nachtegael, Schiedam	1498	32.5:1 Lidwina staande voor Brugman 32.5:2 Lidwina staand met engel 32.5:3 initiaal Veronica 32.5:4-23 scènes uit Vita 32.5:24 en 25 kleine merken 32.5:26 Brugman en staande Lidwina, voor Anna, Maria en Christuskind 32.6 groot drukkersmerk met engel 2x	757-761, 764, 880
NK 981	Nachtegael, Schiedam	1505	32.5:1 Lidwina staande voor Brugman . titel Lidwina staand met attributen; . kaarsen ter weerszijde; doodshoofd 32.5:4-23 vita scènes meervoudig . eind Lidwina staand met attributen 32.6 groot drukkersmerk met engel . klein drukkersmerk, nr. 1417 Huisstede	

*CA = Campbell, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874. CA(II) = Idem, 2e Supplément, La Haye, 1884.

NK = W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln, 8 bndn, 's-Gravenhage 1923-1971.

3. De Lidwina-houtsneden nader bekeken

Wanneer Hollstein in 1955 de reeks Lidwina-houtsneden opneemt in zijn *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, is het de eerste keer dat de serie als geheel wordt afgedrukt.⁸⁸ De houtsneden zijn in een eerder stadium wel verschillende keren beschreven, maar daarbij ontbreken de afbeeldingen of zijn deze slechts in een beperkt aantal aanwezig.⁸⁹ Ook heden ten dage zijn de Lidwina-houtsneden onder kunsthistorici niet algemeen bekend. Zo heeft de houtsnede van Lidwina's val op het ijs, nationaal en internationaal ruime bekendheid gekregen. Bij het werken aan deze scriptie is

Lidwina-houtsneden

1. Het wonderbaarlijk Mariabeeld
2. De val van Lidwina op het ijs
3. Dokter Govaert Sonderdanc onderzoekt Lidwina
4. Graaf Willem van Holland geeft geld aan haar vader
5. Lidwina dooft het vuur
6. De engel brengt een cypressetak uit het paradijs
7. Lidwina geeft aan de armen
8. De duivel haalt een man uit de strop
9. Lidwina weigert de niet-gewijde hostie
10. Lidwina ontvangt de stigmata
11. Bisschop Matthijs ondervraagt pastoor Andries
12. De engel toont Lidwina de zielen in het vagevuur
13. De engel neemt Lidwina mee op reis
14. Het melkwonder
15. Lidwina mishandeld door de Picardische soldaten
16. De engel toont Lidwina dat haar kroon in de hemel bijna voltooid is
17. Christus brengt Lidwina het heilig oliesel
18. Lidwina op haar sterfbed
19. Lidwina opgebaard in haar kist
20. Lidwina's begrafenis

gebleken, dat menig kunsthistoricus /-ca zich niet bewust is, dat de beroemde val op het ijs een onderdeel vormt van een grotere reeks.⁹⁰

3.1 Een beeldverhaal

De Lidwina-houtsneden bestaan uit een serie van twintig afbeeldingen, speciaal gemaakt voor de Latijnse uitgave van Brugmans *Vita Lijdwine* gedrukt door Otgier Nachtegael in 1498 (zie bijlage III). De houtsneden zouden gemaakt zijn naar het voorbeeld van twintig kleine schilderijtjes die de wanden van haar grafkapel gesierd hebben.⁹¹ De houtsneden kunnen onderverdeeld worden in afbeeldingen van feitelijke

⁸⁸ Hollstein 1955, dl XII pp.185-188.

⁸⁹ Campbell 1874, nr.383; Conway 1884, part II pp.172-174, 306-307; Gesamtkatalog der Wiegendrucke 1932, nr 5579 p.566. Deze drie hebben wel een vermelding van de houtsneden, maar geven geen afbeeldingen. Schretlen (1925) reproduceert slechts acht afbeeldingen (deel B pp.79-80); Hind (1935) reproduceert alleen 'Lidwina's val op het ijs' (dl II pp.590-591).

⁹⁰ Persoonlijke mededelingen.

⁹¹ Moll 1854, p.137; A. van Dijk, 'Het interieur der oude St-Janskerk tijdens Liduina's leven. Haar grafkapel in de eerste eeuw na haar dood', in: *Sancta Liduina*, 1932-33, p.283; Van Dijk, Meijer 1933,

gebeurtenissen en wonderlijke, niet-feitelijke gebeurtenissen. Tot de eerste groep behoren: de val op het ijs (2), het bezoek van dokter Sonderdanc (3), graaf Willem geeft geld (4), ondervraging door bisschop (11), mishandeling Picardiërs (15), het sterfbed (18) en de begrafenis (20). Het zijn gebeurtenissen die het verhaal een waarheidsgetrouw karakter geven. De tweede groep zijn de niet-feitelijke afbeeldingen. Hiertoe kunnen gerekend worden houtsneden waarop afgebeeld zijn verhalen en wonderen, uittredingen en visioenen, waaronder de stigmatisering (10). De serie is aangevuld met een titelhoutsnede waarop Lidwina voor Brugman verschijnt terwijl hij bezig is met schrijven (afb.10, 25). Op de afsluitende houtsnede aan het einde van de serie is een man neergeknield voor Anna, Maria en het Christuskind. Lidwina staat achter hem opgesteld en legt ter ondersteuning haar linkerhand op zijn linkerschouder, terwijl ze met haar rechterhand haar beide attributen vasthoudt (afb.13). De man is waarschijnlijk een kerkmeester, maar kan ook geïnterpreteerd worden als de drukker Otgier Nachtegael (zie commentaar bij afb.13 op pagina 33-34). Deze twee houtsneden komen in stijl overeen met de serie van twintig en zijn ongetwijfeld door dezelfde ontwerper en/of houtsnijder gemaakt.

De Lidwina-houtsneden hebben steeds de grootte van een halve quarto pagina. Ze zijn gekenmerkt door een opvallend natuurlijke eenvoud in hun voorstelling en een realistische vormgeving.⁹² Ook zijn ze geprezen om hun levendige originaliteit.⁹³ De afbeeldingen vertonen een grote mate van ruimtelijkheid en overal is een correct perspectief toegepast. De figuren hebben de juiste verhouding ten opzichte van de omgeving en van elkaar. De taferelen kunnen onderscheiden worden in interieurs en landschappen, met een enkele keer een combinatie van beide. De interieurs worden steeds omlijst door een Romaanse boog en hebben dikwijls een drempel op de voorgrond. In sommige gevallen zet een personage zijn of haar voet op de drempel, wat de dieptewerking in de voorstelling versterkt.

De houtsneden hebben een heldere beeldtaal. De duidelijke lijnvoering met in de schaduwpartijen een eenvoudige, evenwijdige arcering vormen samen een beeld dat niets aan duidelijkheid te wensen over laat. De afbeeldingen nodigen uit om te vertellen,

p.103. Geen enkel van deze schilderijtjes is overgeleverd. In meer recente literatuur komt deze vermelding niet meer voor.

⁹² De houtsnede van Lidwina's val op het ijs wordt juist vanwege het realistisch karakter geroemd (Scheller 1995, p.42).

⁹³ Sheppard 1950, p.172.

waarbij het verhaal soms tot in detail in beeld wordt gebracht.⁹⁴ De houtsnede met dokter Sonderdanc (afb.2 en titelblad) is hier een duidelijk voorbeeld van.⁹⁵ Rechts op de achtergrond ligt Lidwina ziek in bed, terwijl de wormen uit de gaten in haar buik kruipen. Links op de achtergrond voert dokter Sonderdanc het inwendig onderzoek uit bij Lidwina. Hij draagt een schort, vastgeknoot achter zijn rug, en heeft de mouwen opgestroopt. Met zijn linkerhand voelt hij in haar buik. Maar eerst heeft hij haar darmen eruit gehaald en opgevangen in een houten kuip, die hij met zijn knieën vastgeklemd houdt. Middenvoor vertelt dokter Sonderdanc de diagnose aan de verontruste ouders.

Afb. 2
Dokter Govaert Sonderdanc onderzoekt Lidwina en deelt de slechte uitslag mee aan de verontruste ouders.

Dat het een slechte diagnose is, blijkt uit de omgekeerde beker in zijn linkerhand waar de urine uitloopt. De beide voorste figuren – de moeder en dokter Sonderdanc – hebben een voet op de drempel gezet, als ware het een stap in de richting van de toeschouwer. Op deze manier wordt de beschouwer deelgenoot gemaakt en zal zich eerder betrokken voelen bij de ellende van de zieke Lidwina. Het is goed voorstelbaar dat mensen die niet konden lezen, middels een dergelijke afbeelding wisten waar het verhaal over handelde.

⁹⁴ Zelfs Ina Kok (1994) heeft zich laten meeslepen door de heldere beeldtaal en het realistisch karakter van de voorstellingen. Een aantal malen volgt zij een eigen interpretatie: (32.5.11) 'H. Lidwina heeft een visioen van een duivel die een man ophangt' – In het verhaal is het juist omgekeerd. De duivel redt een man die zich wil ophangen. Lidwina had de pastoor het advies gegeven de suïcidale man als penitentie op te dragen zich te verhangen, om daarmee de duivel om de tuin te leiden. Wanneer de man zich inderdaad gaat ophangen, kan de duivel zich daar niet in vinden en hij haalt hem uit de strop. De man was daarna genezen van zijn suïcidale neigingen. (32.5:18) 'H. Lidwina wordt in een visioen gemarteld' – Dit is de aanranding van Lidwina door de Picardiërs. Deze gebeurtenis is zo realistisch verbeeld, dat mogelijk daardoor gedacht is aan een visioen. (Kok 1994, pp.757-758)

⁹⁵ Govaert Sonderdanc was de lijfarts van Margaretha van Bourgondië. Toen Margaretha tijdens haar bezoek aan Schiedam over Lidwina hoorde, stuurde zij haar lijfarts om te kijken of hij hulp kon bieden.

3.2 Een onbekende houtsnijder

De Lidwina-houtsnedes komen reeds vroeg voor in de kunsthistorische literatuur. In de loop der jaren zijn de houtsneden aan verschillende kunstenaars toegeschreven zonder dat onderscheid wordt gemaakt tussen de ontwerper van de voorstelling en de houtsnijder zelf. Campbell is de eerste die de illustraties vermeldt, hij geeft overigens geen afbeeldingen en doet geen toeschrijving.⁹⁶ Conway (1884) schrijft ze toe aan *'The second Schoonhoven woodcutter'*.⁹⁷ Schretlen (1925) is de eerste die Jacob Cornelisz van Oostsanen (ca. 1472-1533) aanwijst als de maker van de Lidwina-prenten.⁹⁸ Zijn onderbouwing vindt hij zelf oppervlakkig en in hetzelfde jaar publiceert hij ook een artikel, waarin hij de Lidwina-houtsnedes een schakel noemt tussen het vroege werk van deze kunstenaar, dat niet gesigneerd is, en het latere gesigeneerde en gedateerde werk van Jacob Cornelisz.⁹⁹ Middels detailopnames van afbeeldingen probeert hij aan te tonen dat de ongesigeneerde Lidwina-prenten van dezelfde hand zijn als de serie van het Maria-leven die wel gesigneerd is door Jacob Cornelisz. In een cirkelredenering 'bewijst' hij het gelijk van zijn eigen aanname. Een opmerkelijk verschil in stijl verklaart hij door te stellen dat de kunstenaar de prenten van Dürer heeft gezien en daarvan erg onder de indruk moet zijn geweest. In de huidige tijd zou een dergelijke bewijsvoering de toets der kritiek niet kunnen doorstaan.

Friedländer (1932, 1973) noemt de Meester van Delft als de maker van de Lidwina-prenten.¹⁰⁰ Hind (1935) geeft geen naam van een vervaardiger, maar beschrijft ze vergelijkenderwijs en legt de relatie met schilderkunst: '... a Dutch designer with the gift for simple representation from daily life so characteristic of later Dutch art'.¹⁰¹ Kurt Steinbart, die een groot overzichtswerk heeft geschreven over het houtsnijwerk van Jacob Cornelisz (1937), veronderstelt een nauwe relatie tussen de kunstenaar en 'een Lidwina-meester'. Hij is echter van mening dat het geen identieke personen zijn.¹⁰² Ina Kok (1994) stelt in haar uitgebreid overzicht met de titel *De Houtsnedes in de Incunabelen van de Lage Landen 1475-1500*, dat voor de serie houtsneden 'blijkbaar

⁹⁶ Campbell 1874, nr.383 + 2^e supplement 1884.

⁹⁷ Conway 1884, pp.172-174.

⁹⁸ Schretlen 1925 (a), p.52; Ook Henkel die een commentaar schrijft op het werk van Schretlen, meent dat Jacob Cornelisz de maker is van de 'Lydwina-prentjes' (Henkel 1926, pp.80-90).

⁹⁹ Schretlen 1925 (b), pp.143-149.

¹⁰⁰ Friedländer 1932, X pp.51-52; 1973, X p.33.

¹⁰¹ Hind 1935, p.591.

¹⁰² Steinbart 1937, pp.12-15.

dezelfde houtsnijder de opdracht had gekregen die ook voor de *Canonici regulares* in Den Hem werkt (hun 'tweede' houtsnijder).¹⁰³ Dat er een duidelijke relatie kan bestaan tussen houtsnedes en schilderkunst wordt door Meuwissen (2006) uitgewerkt en beargumenteerd middels de resultaten van technisch onderzoek naar de ondertekening.¹⁰⁴ Vooral door het werk van Meuwissen komt de aandacht weer bij Jacob Cornelisz te liggen. Cornelisz was zowel bekend als schilder en als houtsnijder. Zijn manier van werken wordt door Meuwissen omschreven als 'graphic style' daarmee doelend op een duidelijke omlijning van de figuren, iets wat goed past bij een houtsnijder. Op dit moment wordt Jacob Cornelisz beschouwd als de meest aannemelijke maker van de Lidwina-houtsnede.

3.3 Beeldtraditie van de vallende Lidwina

In de inleiding is reeds vermeld dat de houtsnede van Lidwina's val op het ijs een ruime bekendheid geniet (afb.3 linksonder). De afbeelding is ontroerend in haar eenvoud en het leed dat Lidwina getroffen heeft, wordt zonder terughoudendheid aan de beschouwer gepresenteerd. In het eerdere werkstuk is aangegeven dat dit met name het gevolg is van het lage gezichtspunt in de afbeelding.¹⁰⁵ De toeschouwer komt in feite op dezelfde hoogte als de twee helpende vrouwen en wordt daardoor direct betrokken bij de pijn en ellende van de gevallen Lidwina. De twee helpende vrouwen en Lidwina vormen de kern van de houtsnede. Het drietal vrouwen roept associaties op met de afbeelding van de bezwijkende Maria met Johannes en Maria Cleophas, in de kruisafname van Rogier van der Weyden (ca.1400-1464), een schilderij daterend uit circa 1435-40 (afb.3 linksboven).¹⁰⁶ In de literatuur wordt gesproken over een 'swooning-Mary-group'.¹⁰⁷ Deze groep wordt steeds links naast het kruis afgebeeld en heeft iconografische betekenis gekregen. Jacob Cornelisz van Oostsanen (ca.1472-1533) heeft meerdere kruisigingscènes geschilderd, waarin de groep links van het kruis een opmerkelijke overeenkomst in compositie vertoont met de gevallen Lidwina-houtsnede. Als voorbeeld wordt hier de door Meuwissen beschreven Liechtenstein-kruisiging

¹⁰³ Kok 1994, p.757.

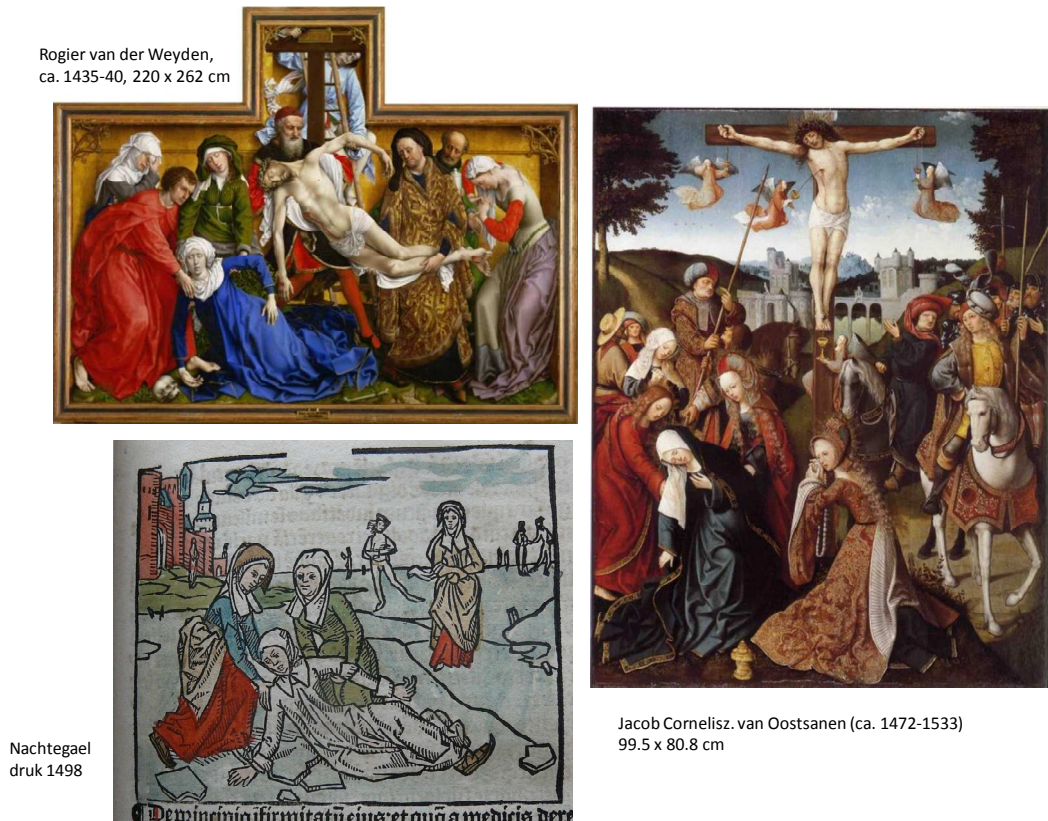
¹⁰⁴ Meuwissen 2006, pp.67, 71-74.

¹⁰⁵ Nelly Moerman, *Lidwina van Schiedam*, eindopdracht UvA mastermodule 'Kunst van de Lage Landen 1300-1500', 2010, pp.3-5.

¹⁰⁶ Ibid. pp.15-16.

¹⁰⁷ Ook Scheller (1995) meent dat de 'weergave van het ongeluk duidelijke raakpunten heeft met oudere ingeburgerde voorstellingen uit de religieuze schilderkunst, zoals de bewening van Christus, of Maria bezwijkend onder het kruis en ondersteund door vrouwen' (Scheller 1995, p.42).

weergegeven (afb.3 rechts).¹⁰⁸ Weliswaar staat de groep op het schilderij iets meer rechtop, maar dit zou verklaard kunnen worden door het staande formaat. Grote overeenkomst vertoont de hoofdbedekking van Maria met die van Lidwina, in beide gevallen bevindt zich een vouw in het midden.

Afb.3 De houding van de gevallen Lidwina in de houtsnede linksonder vertoont een sterke overeenkomst met de 'Swooning Mary group' in de schilderijen van Rogier van der Weyden (linksboven) en van Jacob Cornelisz van Oostsanen (rechts).

Eenmaal opmerkzaam geworden op de vormovereenkomst tussen beide groepen, de gevallen Lidwina met haar helpsters enerzijds en Maria als onderdeel van een 'swooning-Mary-group' anderzijds, is het een logische stap om te kijken naar afbeeldingen van een latere datum. De vraag die rijst, is of in later werk de val van Lidwina op dezelfde wijze wordt afgebeeld. Anders geformuleerd: Is er sprake van een beeldtraditie? Een tweetal voorbeelden is in dit verband interessant om te vermelden.

¹⁰⁸ Meuwissen 2006, p.59 + plate 1. Tijdens onderzoek in het RKD bleek dat Jacob Cornelisz een dergelijke kruisigingvoorstelling verschillende keren geschilderd heeft met steeds kleine detailverschillen. Hier wordt besproken de zogenaamde Liechtenstein-Kruisiging, die zich thans bevindt in het Metropolitan Museum in New York.

Het betreft 1) een kopergravure van Hieronymus Wierix (afb.4,5) en 2) een gebrandschilderd raam in de Liduina Basiliek in Schiedam (afb.6).

1) Hieronymus Wierix kopergravure

De betreffende kopergravure van Hieronymus Wierix (1553-1619) meet 24.5 x 17.2 cm.¹⁰⁹ De gravure is door de maker gesigneerd: *Hieronimus Wierix fecit et excud.*, maar een datum is niet vermeld. De gravure moet dus gemaakt zijn vóór 1619, het sterfjaar van Hieronymus Wierix. De aandacht valt direct op de centrale afbeelding waarop Lidwina, staande voor een pilasterboog, van een engel een rozentak in ontvangst neemt.

Admodum Reuerendo Domino Gaipari Louway iingulari S.Liduinae cultori H.S.I.

Afb.4 Kopergravure Hieronymus Wierix (<1619) Afb.5 Detail nr.2 met val op het ijs

De centrale gravure is omringd door twaalf kleinere gravures met afbeeldingen uit Lidwina's leven. Dit blijken dezelfde onderwerpen te zijn als de Lidwina-houtsneden in Brugmans *Vita* gedrukt door Otgier Nachtegaal in 1498. Terwijl de compositie bij de kleine gravures in grote lijnen overeenkomt met de oorspronkelijke houtsneden, heeft de

¹⁰⁹ Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700*, volume LXV 'The Wierix family' part VII, 2004, pp.160-161; Mauquoy-Hendrickx 1979, bnd.2, nrs 1226, 1227.

aankleding een meer eigentijds karakter gekregen. Wel is een opmerkelijk onderscheid dat de afbeeldingen in de nummers 1, 2, 8, en 11 dezelfde opstelling hebben, terwijl die van de nummers 3, 4, 5, 6, 9, 10 en 12 spiegelbeeldig zijn weergegeven ten opzichte van de oorspronkelijke houtsneden. Een verklaring hiervoor is niet direct te vinden. Bij de kleine gravures is zowel in nummer 2 het askruisje, als in nummer 11 het heilig oliesel weergegeven. In de serie Lidwina-houtsneden komt alleen het heilig oliesel (17) voor. Als bijzonderheid kan nog vermeld worden dat sommige houtsneden uit de Lidwina-reeks als voorbeeld gebruikt zijn voor de gravures en andere niet. Tot de houtsneden die niet zijn overgenomen behoren: graaf Willem die geld geeft (4), engel brengt cypressetak (6), Lidwina geeft aan de armen (7), ondervraging van pastoor Andries (11), mishandeling door Picardiërs (15), engel toont bijna voltooide kroon in de hemel (16), Lidwina op haar sterfbed (18) en Lidwina's begrafenis (20). Een andere bijzonderheid is de positie van de engel ten opzichte van Lidwina in de centrale afbeelding. Beide figuren zijn even groot en hebben een gelijkwaardige plaats in de afbeelding gekregen. Lidwina is weergegeven in een vrije houding die een beweging van het aannemen van de rozentak suggereert.

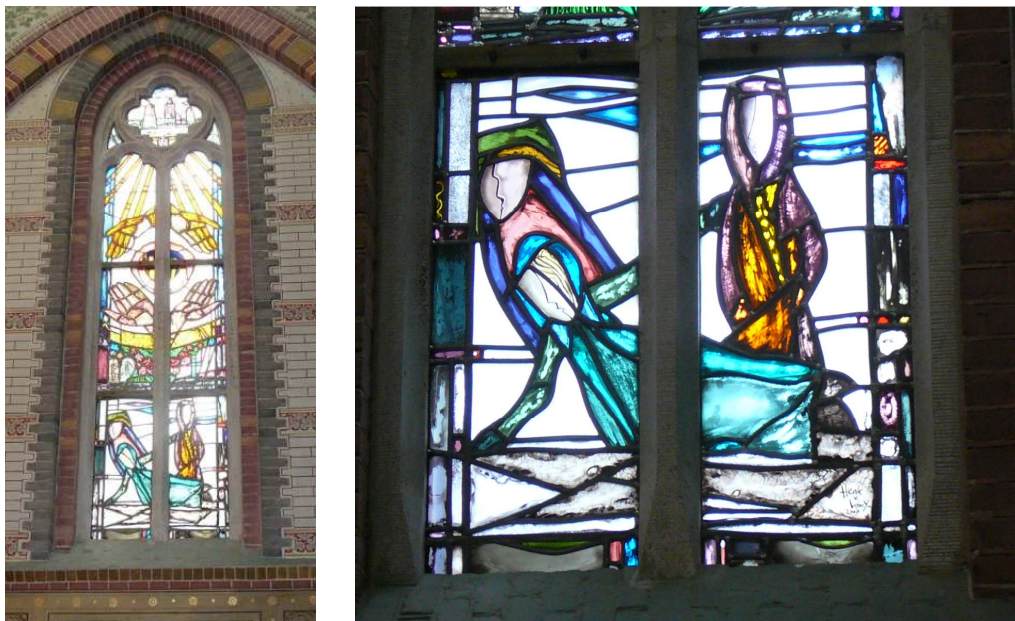
Voor de vraagstelling naar beeldtraditie is van de kleine gravures nummer twee met de gecombineerde schaatsscène van belang.¹¹⁰ De afbeelding op het prentje is binnen een cartouche samengevoegd met een onderschrift: *Glacie decurrens labitur et una e costis eius frangitur* (Schaatsend over het ijs viel zij, en zij brak daarbij een van haar ribben). De illustratie bevat een combinatie van verschillende elementen uit haar levensgeschiedenis. We zien Lidwina in bed liggen, nu met aureool, terwijl zij van een engel die naast haar bed staat, het askruisje ontvangt. Achter de hoekpilaar van haar bed zijn vlammen te zien. Dit refereert aan het wonder waarin Lidwina met haar arm het vuur doofde zonder dat zij brandwonden kreeg. Rechts van de bedpilaar met vlammen, is haar val op het ijs afgebeeld. Het is opmerkelijk hoe nauwkeurig Hieronymus Wierix, de houtsnede uit 1498 heeft gekopieerd. Lidwina – met aureool – ligt op het ijs, steunend op haar rechterarm, terwijl haar linkervoet en onderbeen naar buiten gedraaid zijn. Twee vrouwen ondersteunen haar, de ene steekt haar arm onder de linkerarm van Lidwina en de ander knielt in een enigszins naar voren gebogen houding en reikt met haar rechterarm naar de rechterschouder van Lidwina. Hoewel de kleding duidelijk van

¹¹⁰ Deze afbeelding bevindt zich ook op de binnenkant van de band van een ingebonden vijftiende eeuwse handschrift in het Museum Catharijneconvent: Jan Gerlach (?), *Dit is dat leven vander maghet te Sciedam* (BMH Warm h 92G5).

latere datum is, komt deze wijze van uitbeelding volledig overeen met de houtsnede uit 1498. Het grote verschil met de houtsnede is echter het gezichtspunt. Bij de kleine gravure kijken we vanuit de hoogte en met grote afstand naar Lidwina's val op het ijs. Daarentegen is in de oorspronkelijke houtsnede het gezichtspunt zodanig gekozen dat de toeschouwer als het ware neergehurkt is op hetzelfde niveau, en direct geconfronteerd wordt met haar ellende.

2) Gebrandschilderd raam in de Liduina Basiliek in Schiedam

In de Liduina Basiliek in Schiedam bevindt zich in het noordelijk dwarsschip een gebrandschilderd raam, gemaakt in 2007 door de glasschilder Henk van Kooy (afb.6).¹¹¹ Het langwerpig venster, opgebouwd uit twee lancetten en bovenin een vierlob, is geheel gewijd aan het leven van Liduina. Het venster is ingedeeld in drie delen die over beide lancetten zijn aangebracht. In het onderste tafereel is de val van Liduina afgebeeld.

Afb.6 Gebrandschilderd raam van Henk van Kooy in de Liduina-basiliek te Schiedam (2007)

De in het blauw geklede Lidwina ligt op dezelfde hulpeloze wijze op het ijs, als afgebeeld op de houtsnede. De houding van de armen en zelfs de hoofdbedekking komen overeen. Ook de twee figuren achter Lidwina lijken geïnspireerd op de in het groen en in het oker geklede vrouwen uit de houtsnede. De glasschilder Henk van Kooy

¹¹¹ F.C.M. Rosier, *Mystiek in Nederland, "Zoektochten naar de Romaanse mens", deel XV, "Een pelgrimstocht naar de Basiliek van Schiedam, 2007, pp.22-24.*

moet zijn inspiratie gevonden hebben bij de houtsnede uit 1498. Het is een mooi voorbeeld van een beeldtraditie die haar wortels heeft in de Middeleeuwen en doorloopt tot in onze tijd.

3.4 Staande Lidwina met attributen

De Lidwina-houtsneden die de tekst van Brugman illustreren, vormen een reeks van verhalende taferelen met Lidwina als hoofdpersoon. Daarnaast komen houtsneden voor met een Lidwina ten voeten uit, die als heilige wordt voorgesteld, al dan niet vergezeld door een engel. Ze is als heilige herkenbaar door haar attributen: een crucifix in de ene hand, een rozentak in de andere en een krans met rozen in het haar. Uit de tabel op pagina 20 met de informatie van Ina Kok valt af te leiden welke incunabelen en postincunabel hier aan de orde zijn. In ieder boek zijn één of meer houtsneden aanwezig waarop Lidwina met haar attributen ten voeten uit is afgebeeld. De staande Lidwina is steeds aan het begin van het betreffende boek afgedrukt en wordt eventueel aan het eind herhaald.

Afb.7 Titelpagina 1487-druk

Afb.8 Eindpagina 1490-druk

Afb.9 Titelpagina 1496-druk

De eerste Middelnederlandse druk van VanderMeer/Snellaert in Delft uit 1487 bevat op de titelpagina een houtsnede van een staande Lidwina (afb.7) omgeven door een sierrand bestaande uit doorlopende ranken met fantasiebloemen en dito bladeren. Dezelfde combinatie van een staande Lidwina met sierrand, komt ook voor in het begin

van de Delftse uitgave uit 1490. Op de laatste bladzijde heeft deze Delftse uitgave (1490) een tweede staande Lidwina (afb.8). Waarschijnlijk is deze houtsnede gemaakt met de eerste afbeelding als voorbeeld. Grote verschillen zijn niet aanwezig, maar enkele details zijn toch het vermelden waard: de gekruisigde Christus heeft het gezicht de andere kant opgedraaid, de haarval op Lidwina's linkerschouder is anders vormgegeven en de rozentak vertoont kleine variaties ten opzichte van de eerste houtsnede. Ook is de afwerking aan de hals van haar kleed anders uitgevoerd. Kleine veranderingen in de plooival en de uitwerking van de grond waarop ze staat, veronderstellen een houtsnijder met minder ervaring.¹¹²

De derde Middelnederlandse druk door de Collaciebroeders in Gouda (1496) heeft een houtsnede met een geheel nieuw ontwerp (afb.9). Deze zal zeker door een andere ontwerper en/of houtsnijder gemaakt zijn.¹¹³ Lidwina is nu geplaatst in een kaal, mogelijk winters landschap. Links op de achtergrond is een kleine bebouwing te zien en rechts in het midden vormen een kale boom en een struik de afsluiting van de afbeelding. Lidwina heeft een meer natuurlijke houding, wat vooral tot uitdrukking komt in de wijze waarop ze de rozentak vasthoudt. De plooien van haar kleding zijn minder hoekig dan in de eerder genoemde houtsneden en de arcering is fijner uitgevoerd, afwisselend van richting en met meer aandacht voor de schaduwen in haar figuur.¹¹⁴ Bij de derde houtsnede (afb.9) lijkt de overstap gemaakt te zijn van een middeleeuwse beeldtraditie naar een uitdrukkingvorm die meer past bij een opkomende Renaissance.

¹¹² De drie houtsneden hebben dezelfde afmetingen volgens de opgave van Ina Kok (1994, p.529): afb.1 – houtsnede 21.10, afm. 90 x 66 mm (pag.142); afb.2 – houtsnede 21.18, afm. 89 x 65 mm (pag.164); afb.3 – houtsnede 27.2, afm. 90 x 65 mm.

¹¹³ Theoretisch gesproken zou er onderscheid gemaakt moeten worden tussen de tekenaar als de ontwerper van de afbeelding op de houtsnede en de houtsnijder als de uitvoerder daarvan. Dikwijls echter zijn beiden onbekend en is het niet mogelijk te onderscheiden of het twee verschillende personen zijn of dat beiden zich verenigen in dezelfde persoon. (Meuwissen 2006).

¹¹⁴ De arcering in de kleding en de verbeelding van het landschap in afb.9 komen sterk overeen met de weergave in de houtsneden van Le Chevalier délibéré van Olivier de la Marche (zie noot 177). Dit is ook opgemerkt door Lippmann in het voorwoord van zijn boek over de houtsneden van Le Chevalier Delibéré. Hij veronderstelt dat deze houtsneden en de Lidwina-houtsnede (afb.9), beide door dezelfde houtsnijder gemaakt zijn (Lippmann, preface to Le Chevalier délibéré, 1898, p. vii-viii). De maker van deze houtsneden is tot op heden niet met zekerheid vastgesteld, maar de overeenkomsten zijn opmerkelijk te noemen. Nog een auteur heeft zijn mening gegeven over de houtsnede van de Lidwina ten voeten uit: Boon (1968) ziet overeenkomsten met de maker van de Johannes-panelen in het Rijksmuseum en vraagt zich af of de illustratie van de Liduina-houtsnede (afb.9) niet gezocht moet worden in het atelier van de Meester van de Johannes-panelen (Boon 1968, p.9).

Afb.10 Titelpagina-recto 1498-druk

Afb.11 Titel-verso1498

Afb.12 Titelblad-verso1505

De volgende twee drukken waar een Lidwina ten voeten uit in voorkomt, zijn gemaakt in Schiedam door Otgier Nachtegael. Zijn eerste druk uit 1498 is de Latijnse versie van Brugmans *Vita*. De allereerste houtsnede op het titelblad laat zien hoe Lidwina, getooid met haar attributen, aan haar biograaf verschijnt (afb.10, 25). De stijl van de houtsnede is geheel in overeenstemming met de stijl van de hierboven besproken serie van twintig Lidwina-houtsneden. Brugman zit in zijn stoel met op een lessenaar een opengeslagen boek. In uiterste concentratie en – zoals gebruikelijk in de Middeleeuwen – zonder met zijn rechterhand steun te zoeken, schrijft hij met een ganzenveer aan de linkerkant van het boek, terwijl hij met het mes in zijn andere hand het papier fixeert. Op de verso-zijde van het titelblad, is een houtsnede afgedrukt (afb.11) waarop Lidwina door een engel de rozentak aangeboden krijgt. Beiden staan onder een pilarenboog terwijl de achtergrond is afgesloten door een halfhoge muur. Het lijkt alsof de engel de betekenis van de rozentak wil onderstrepen door er, wijzend met zijn linkerhand, de aandacht op te vestigen. Lidwina staat in een elegante houding. Ze staat enigszins naar achteren geleund op haar rechterbeen, terwijl het schoeisel aan haar linkervoet juist onder de rand van haar lange rok naar voren uitsteekt. Haar linkerschouder is iets lager dan de rechter en haar hoofd is licht gedraaid in de richting van de rozentak. Net als op de voorgaande afbeeldingen heeft zij haar rok een stukje opgenomen en houdt met haar onderarm de opgepropte stof tegen haar lichaam gedrukt. Op de laatste pagina van het boek komt Lidwina met haar attributen nog een keer voor (afb.13).¹¹⁵ Nu ondersteunt ze een man, die met gevouwen handen neergeknield is voor het Christuskind. In tegenstelling tot de

¹¹⁵ Afb.13 is afkomstig uit Brugmans *Vita* (1498) in het Museum Catharijneconvent. Beschreven is dat bij dit exemplaar de titelpagina ontbreekt. De houtsneden op de recto- en verso-zijde van het eerste folium van de codex (afb.10 en 11) zijn uit een ander exemplaar dat niet ingekleurd is.

Lidwina's ten voeten uit in de eerdere Middelnederlandse drukken, neemt de staande figuur van Lidwina in de Latijnse uitgave van Nachtegael uit 1498, geen geïsoleerde plaats in, maar is zij onderdeel van de voorstelling.

Afb.13
Onder bescherming van Lidwina knielt een man voor Anna, Maria en het Christuskind.
Houtsnede op de laatste pagina in *Vita Lijdwine*, druk Nachtegael (1498).

Traditiegetrouw wordt de geknielde man op de houtsnede voorgesteld als Brugman, de schrijver van de *Vita Lijdwine*.¹¹⁶ De vraag kan gesteld worden of dit wel juist is. De geknielde man draagt geen tonsuur zoals Brugman die heeft in de titelhoutsnede (afb.10) en hij is ook niet gekleed in het ordekleed van de minderbroeders (franciscanen) dat Brugman draagt in dezelfde houtsnede. Sheppard (1950) meent dat hier een van de kerkmeesters is afgebeeld in de positie van de donor.¹¹⁷ De kosten van de uitgave werden immers gedragen door de kerkmeesters van de Sint-Janskerk.¹¹⁸ De buideltas die de geknielde man draagt, komt inderdaad overeen met die van de kerkmeester die het Wonderbaarlijke Mariabeeld koopt omdat het schip de haven van Schiedam niet kan verlaten (zie bijlage III houtsnede 1). De korte kleding in die houtsnede is weer in strijd met de lange mantel van de geknielde man in de huidige houtsnede (afb.13). Een andere mogelijkheid is, dat hier Otgier Nachtegael is afgebeeld. Hij was een lokale priester en droeg zeer waarschijnlijk lange kleding zoals alle religieuze personen in de serie Lidwina-houtsneden. De tas zou dan staan voor het geld

¹¹⁶ Conway 1884, p.307; Hollstein 1955, p.185; Kok 1994, pp.758-759.

¹¹⁷ Sheppard 1950, p.174.

¹¹⁸ Brussel 1973, p.522; Goudriaan 2001, p.54.

dat het boek moest opleveren. Otgier Nachtegael heeft een zeer actieve rol gespeeld in de hele onderneming en het is denkbaar dat hij zich tot Anna richt om te vragen voor een goede afloop.¹¹⁹ De figuur van Anna in de houtsnede zal ongetwijfeld verwijzen naar het klooster waar Otgier Nachtegael zijn drukkerij had ingericht.¹²⁰ Wanneer de geknielde figuur geen kerkmeester is, dan kunnen argumenten aangevoerd worden om de man te identificeren als Otgier Nachtergael.

Een nieuwe variant van een Lidwina ten voeten uit, komt voor in de Middelnederlandse druk van Nachtegael uit 1505 (afb.12). Deze is duidelijk afgeleid van de houtsnede waarin Lidwina voor Brugman verschijnt (afb.10). Lidwina is nu een geïsoleerd staande figuur geworden. Zij staat onder een pilarenboog met op de achtergrond een halfhoge muur waar de stenen nauwkeurig zijn ingetekend. De vloer vertoont eveneens een nauwkeurig weergegeven tegelpatroon met een verdwijnpunt in het centrum van de houtsnede. Bij de geïsoleerd staande Lidwina (afb.12) zijn kleine verschillen waar te nemen ten opzichte van de Lidwina die voor Brugman verschijnt (afb.10). De variaties betreffen de haarval, de afwerking van de kleding aan de hals en de uitwerking van de rozentak. Daarentegen is een sterke gelijkenis te zien in de houding van Lidwina. Deze is driekwart gedraaid met een rechtervoet die uitsteekt onder de rand van de lange rok. De rozentak en crucifix worden op dezelfde manier vastgehouden en de prop van de opgenomen rok wordt op dezelfde wijze met de rechteronderarm tegen het lichaam gedrukt. De plooi in de rok komt in belangrijke mate overeen en zelfs de band langs de onderrand is overgenomen. Van beide Lidwina's zijn de contouren nagetekend. Door deze tekeningen over elkaar heen te leggen kon de opvallende gelijkenis bevestigd worden. De Lidwina ten voeten uit in de Middelnederlandse versie (1505) (afb.12) bleek twee millimeter langer te zijn dan de staande Lidwina die aan Brugman (1498) verschijnt (afb.10). De afmetingen zijn 7.3 versus 7.1 cm. Uit vergelijking van de contouren bleek dat de toegenomen lengte bereikt is door verlenging van de rokkleding. Dit is een mooi voorbeeld waarbij een houtsnede is gekopieerd en de lengte is aangepast.

De houtsnede van de gekopieerde Lidwina (afb.12) komt in de Middelnederlandse tekst van Otgier Nachtegael (1505) tweekeer voor (afb.15): aan het

¹¹⁹ Brussel 1973, p.518; Vervliet 1978, p.196.

¹²⁰ Kok 1994, p.759.

begin (fol. 1v) en aan het eind (fol. 50r).¹²¹ Op de verso-zijde van de titelpagina (fol. 1v) wordt de afbeelding geflankeerd door langwerpige brandende kaarsen in kandelaars (afb.12). Bovendien is middenonder de illustratie van Lidwina een kleinere houtsnede afgedrukt. Het betreft een schedel met ter weerszijde heupbeenderen en een banderol met daarin de tekst: *Respice finem* (Let op het einde). Bij de Lidwina ten voeten uit, op het einde van het drukwerk (fol. 50r) zijn deze begeleidende houtsneden achterwege gelaten. In deze masterscriptie zal onder 3.5 nader ingegaan worden op detailverschillen tussen de beide afbeeldingen.

Overzien we de serie van staande Lidwina's dan worden de eerste houtsneden gekarakteriseerd door het tonen van de attributen. Het is alsof Lidwina beide armen uitsteekt om de beschouwer te laten zien welke attributen zij in haar handen heeft.¹²² In de latere afbeeldingen is haar houding meer geïntegreerd met de handeling waar zij mee bezig is. Bovendien lijkt het erop dat de attributen eerder weergegeven worden als herkenningstekens van Lidwina, dan dat hun waarde op zich getoond moet worden. Pas in de laatste Lidwina ten voeten uit, is het voorstelbaar dat attributen zo gedragen zouden zijn. Een klein detail dat het vermelden waard is, zijn de verschillende manieren waarop de crucifix wordt vastgehouden. Dit varieert: in de eerste houtsnede (afb.7) wordt het kruishout tezamen met de benen van de vastgespijkerde Christus stevig vastgepakt. In de tweede illustratie (afb.8) is het hout omklemd vlak onder de voeten van Christus. In de derde afbeelding (afb.9) is de greep aan het kruishout zo laag geplaatst, dat het nauwelijks voorstelbaar is dat het kruis op zo'n manier opgehouden kan worden. Pas in de laatste houtsneden (afb.10-12) valt een natuurlijker houding waar te nemen en wordt het hout losjes aan de onderkant vastgehouden, terwijl het denkbaar is dat het bovenste deel tegen de schouder of de bovenarm rust. Het vasthouden van het crucifix is slechts een klein detail, maar de informatie die eruit valt af te leiden is indicatief voor de verschillende uitingvormen van Lidwina ten voeten uit.

Ook de Lidwina-houtsnede op het titelblad van het bij toeval ontdekte Latijnse gedicht van Hagius uit 1517 zal nog kort worden beschreven (afb.14a). Hier is Lidwina op de klassieke manier afgebeeld als heilige. De halsopening is kenmerkend voor de vroege zestiende eeuw. In de ene hand houdt zij het crucifix, terwijl ze de door een

¹²¹ Fol. 50 is van onderaf ingescheurd. In het verleden is getracht de scheur met plakband te herstellen. Het gevolg van deze onvoorzichtige restauratiepoging is duidelijk zichtbaar.

¹²² Eenzelfde starre houding is ook te zien bij andere heiligen, zoals bijvoorbeeld de serie houtsneden die gemaakt is voor het Passionael (Goudriaan 1997, pp.73-88).

engel aangeboden rozentak negeert. Haar rechterhand is naar beneden gericht in de richting van de ziel die met een uitgestrekte arm uit het vagevuur omhoog komt.¹²³ Op de achtergrond is de duivel bezig een man uit de strop te halen. In wezen is Lidwina hier afgebeeld als de heilige die hulp biedt aan mensen in nood. Het Latijnse gedicht van Hagius is verloren gegaan, maar dezelfde houtsnede is op een los blad, nu met een Middelnederlandse titel, ook aanwezig in de Stadsbibliotheek in Keulen (afb.14b).¹²⁴ De afbeelding met de Middelnederlandse tekst (afb.14b) vertoont kleine beschadigingen die niet aanwezig zijn in de Latijnse uitgave van 1517 (afb.14a). Op grond daarvan moet de Middelnederlandse afdruk later gedateerd worden dan de afdruk met de Latijnse tekst.

Afb.14a Lidwina houtsnede bij Latijns gedicht van Hagius

Afb.14b Afbeelding op los blad, Stadsbibliotheek Keulen

¹²³ Kronenberg interpreteert de man op de voorgrond die uit de vlammen omhoog komt, als de brand bij Lidwina's bed die zij met haar hand bluste. Zij vermeldt daarbij dat het bed niet is te zien. Dit lijkt een onjuiste interpretatie (Kronenberg 1933, p.280).

¹²⁴ *Sancta Liduina* 1931-33, p.22; *The Illustrated Bartsch* 1999, 16501.1592-1; de oorspronkelijke kleuren in: O. Zaretzky, *Die Holz- und Metallschnitte in den Kölner Sammlungen* (Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts, hrsg. Von Paul Heitz, Bd. 44), J. Heitz, Strassburg 1916, Tafel 16, vgl. S.11.

3.5 Kleine verschillen

Afb.15 BMH Warm pi 1259B5

1v

50r

In het boek met de Middelnederlandse versie, gedrukt door Otgier Nachtegael in 1505 (Catharijneconvent BMH Warm pi 1259B5), is de Lidwina ten voeten uit twee keer afgedrukt, zowel voor- als achterin (fol. 1v resp. fol. 50r) (zie afb.15). Aanvankelijk werd gemeend dat de twee afdrucken identiek zijn en afkomstig waren van hetzelfde houtblok. Bij het nauwkeurig vergelijken van beide afbeeldingen, blijken een aantal verschillen te bestaan tussen de afdruk op fol. 1v en de afdruk op fol. 50r. Zo heeft het kapiteel op de zuil aan de linkerkant op fol. 50r een richel die niet aanwezig is op fol. 1v. Op fol. 50r loopt de verticale balustraderand aan de linkerkant verder door in de lange krullen van Lidwina dan het geval is op fol. 1v. De tweede rozentak van rechts, heeft in de rechter afbeelding (fol. 50r) slechts drie blaadjes aan de linkerkant van de tak, terwijl daar in de linker afbeelding vier blaadje aanwezig zijn. Aan de langste rozentak in het midden ontbreekt op fol. 1v een klein blaadje bovenin aan de rechterkant. Deze afwijking lijkt eerder te zijn ontstaan door een beschadiging. De rozenkrans op Lidwina's hoofd telt links naast de roos in het midden van de krans, op fol. 50r zeven lagen en op fol. 1v zijn dat er zes. Lidwina's hand die het crucifix vasthoudt, heeft op fol. 50r ruimte tussen pink en vierde vinger waar de arcering van het

kruis te zien is. In de andere afbeelding op fol. 1v is daar geen ruimte en is de pink opvallend dik. De op de grond liggende plooï van Lidwina's kleed, is op fol. 50r open weergegeven, terwijl die op fol. 1v gesloten is afgebeeld.

Ook is op een aantal plaatsen verschil in arcering te bespeuren. In de tegelvloer aan Lidwina's linkerkant en rechtsvoor, zijn twee tegels waar de arcering schuin wegloopt op fol. 50r, maar dat is niet het geval in de andere afbeelding op fol. 1v. De arcering van de basis van de zuil rechts in de afbeelding, is in beide afdrukken niet hetzelfde. Opvallend zijn ook de verschillen in de tegelvloer. In de afbeelding op fol. 50r hield de houtsnijder op de tweede rij aan de rechterkant, ter hoogte van het onderste deel van de zuil, een klein driehoekje over. Op fol. 1v is die kleine uitsparing niet aanwezig en sluiten de tegels mooi aan tegen de zuil. Op fol. 1v is de meest rechtse tegel op de vierde rij, één grote tegel. In fol. 50r is die grote tegel in tweeën gedeeld. Een andere lijn die ontbreekt in fol. 1v is een klein stukje balustrade tussen de linkerarm van Lidwina en de rozentak die zij in haar hand houdt. Hoewel de verschillen tussen de afbeeldingen gering zijn en de afmetingen overeenkomen, moet geconcludeerd worden dat er sprake is van twee verschillende afdrukken die gemaakt zijn naar één model. Omdat de houtsnede op fol. 50r als geheel een vloeiender indruk maakt dan die op fol. 1v, lijkt het aannemelijk te veronderstellen dat de maker van de houtsnede op fol. 50r meer geoefend was.

4. *Vita alme virginis Lijdwine de Schiedam*, druk Otgier Nachtegael (1498)

Reeds is genoemd hoe Otgier Nachtegael op verzoek van de kerkmeesters in Schiedam in 1498 de Latijnse tekst van Brugman drukte en daar ter illustratie een serie houtsneden aan toevoegde. De boeken zijn gedrukt in 4° formaat. Exemplaren van deze editie zijn over de hele wereld verspreid geraakt. Boeken gedrukt vóór 1501 behoren tot de incunabelen. In de digitaal toegankelijke catalogus *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC) zijn een twintigtal locaties vermeld waar exemplaren van Brugmans *Vita Lijdwine* aanwezig zijn. In Groot-Brittannië zouden vier exemplaren zijn, in België twee¹²⁵, in Frankrijk twee, in Duitsland drie, in de Verenigde Staten vier en tenslotte in Nederland ook vier exemplaren. De vier in Nederland aanwezige exemplaren zijn bestudeerd.

4.1 Vier exemplaren in Nederland

De locaties van de vier exemplaren in Nederland zijn: 1) de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, 2) het Gemeentearchief in Schiedam, 3) de Universiteitsbibliotheek in Utrecht en 4) de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent in Utrecht.¹²⁶ Alle vier de boeken zijn bestudeerd en voor zover toegestaan gefotografeerd. In het schema op de volgende pagina zijn de vier exemplaren met hun specifieke bijzonderheden weergegeven.

De collatieformule kan omschreven worden als [a:8, b-t:6, v:8]. Deze formule laat zien dat de codex is opgebouwd uit twintig katernen, waarvan het eerste en het laatste katern acht bladen hebben. De tussenliggende achttien katernen hebben ieder zes bladen. Bij een complete codex loopt in een moderne foliering de nummering ononderbroken door van 1 tot en met 124.¹²⁷ Van de vier in Nederland aanwezige boeken zijn twee boeken compleet overgeleverd (KB Den Haag en Schiedam). Bij het exemplaar in het Catharijneconvent ontbreekt het titelblad, maar de tekst is compleet en de gehele serie van twintig houtsneden is aanwezig. Wel heeft de codex een ingevoegd

¹²⁵ Een derde exemplaar in bezit van de Universiteit van Leuven is verloren gegaan.

¹²⁶ De vier locaties worden afgekort als: KB Den Haag, Schiedam, UB Utrecht en Catharijneconvent.

¹²⁷ Daarbij wordt aangenomen dat de codex compleet is en alleen de recto-zijde (voorzijde) van het blad genummerd is.

	DEN HAAG Koninklijke Bibliotheek (KB)	SCHIEDAM Gemeentearchief Liduina archief	UTRECHT Universiteits Bibliotheek (UB)	UTRECHT Museum Catharijne Convent
Catalogus nr.	KB 150 C 35	196-51	THO: RAR 5-69	BMH i 44
Papieren codex	compleet	compleet	ontbrekend laatste blad h- katern en de katernen o en p	ontbrekend titelblad
Moderne foliering	rechtsonder recto 1-124	geen / online nr.	geen	rechtsboven recto 1-123
Houtsneden	niet ingekleurd	ingekleurd	niet ingekleurd	ingekleurd
Houtsneden serie	compleet	compleet	ontbrekend ⑧ ⑭ ⑮	ontbrekend titelblad
Band	leer 19 ^e eeuws	perkament middeleeuws	perkament	bruin kalfsleer
Bijzonderheden	a. notities op schutbladen b. voorin kopie van 'vidimus'	originele binding online te raadplegen		fol.c3rv + c4rv is ingevoegd dubbelblad met handgeschr.tekst

dubbelblad met geschreven tekst in een letter die overeenkomt met de *Textura* van de gedrukte tekst.¹²⁸ Het exemplaar in de UB Utrecht mist van het achtste katern (h-katern) het laatste blad, bovendien ontbreken in zijn geheel het 14^e en 15^e katern (o- en p-katern respectievelijk). Hierdoor is de serie van twintig houtsneden onvolledig en ontbreken de nummers 8 (duivel haalt man uit strop), 14 (melkwonder) en 15 (mishandeling door Picardische soldaten). Van de vier exemplaren die zich in Nederland bevinden, zijn in twee exemplaren de houtsneden ingekleurd (Schiedam en Catharijneconvent). Het boek in Schiedam heeft nog de originele middeleeuwse perkamenten omslag en is waarschijnlijk nooit gerestaureerd.¹²⁹ De andere drie boeken zijn allemaal opnieuw ingebonden en vooral het boek in het Museum Catharijneconvent is uitgebreid gerestaureerd.¹³⁰

¹²⁸ Gespecialiseerde informatie over de lettertypes in het drukwerk: Hellinga 1966, dl I pp.88-89, dl II p.444, plate 284; Vervliet 1978, pp.162-164, 196-197.

¹²⁹ Het boek is online te raadplegen:

<http://www.schiedam.nl/Def/Gemeentearchief/Archieven-en-Collecties/Incunabel-Liduina.html>

¹³⁰ In het verslag d.d. november 1989 wordt de laatste restauratie uitgebreid beschreven. Het boek is volledig uit elkaar geweest en de gevolgen van eerdere restauraties zijn zo veel mogelijk teniet gedaan. Zo waren bij een eerdere restauratie de bladen in de vouw niet gerestaureerd maar op elkaar geplakt. In

4.2 Twee exemplaren met ingekleurde houtsnedes

In Nederland zijn twee exemplaren van Brugmans *Vita Lijdwine* waarbij de houtsnedes zijn ingekleurd. Het betreft de boeken in het Gemeentearchief in Schiedam (196-51) en het exemplaar in de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent in Utrecht (BMH i44). Beide boeken zijn bekeken en gefotografeerd. Het bleek moeilijk om technisch goede foto's te maken. De omstandigheden waren niet optimaal en een verschil in belichting was onvermijdelijk.¹³¹ Een meer professionele benadering zou beter vergelijkingsmateriaal opgeleverd hebben. Niettemin valt een aantal verschillen te benoemen.

Voor het gemak wordt de serie in het Museum Catharijneconvent serie Catharijne genoemd en de houtsnedes uit het exemplaar in het Gemeentearchief Schiedam de serie Schiedam. Een opvallend onderscheid tussen beide is het verschil in het totale oppervlak dat is ingekleurd. In de serie Catharijne is naar schatting ongeveer 40-60% van het afbeeldingsoppervlak ingekleurd, terwijl dat in Schiedam veel hoger ligt en ingeschat wordt op 70-90%. De inkleuring in de Catharijne afbeeldingen is beperkt tot de essentie van de voorstelling. De afbeeldingen uit Schiedam maken de indruk alsof kinderen een kleurplaat volmaken: veel kleur, los van de betekenis van de afbeelding. Illustratief is het gebruik van de kleur rood om de architectuur aan te geven. In de Catharijne serie zijn in de rode vlakken witte onderdelen uitgespaard, die de bijzonderheden in de architectuur aangeven en daarmee de afbeelding sterk verlevendigen. In Schiedam is dat niet het geval, het rood bedekt het gebouw zonder onderbreking. Hoogstens is geel gebruikt om een accent te geven aan bijvoorbeeld de binnenboog die de afbeelding omlijst.

Beide series hebben een eigen kleurstelling. De hoofdkleuren blauw, rood en groen komen in beide series frequent voor. In de Schiedam serie hebben de afbeeldingen meer mengkleuren zoals roze en paars. Duidelijk komt dit naar voren bij de kleding. In de afbeeldingen van de Catharijne serie zijn de hoofdkleuren voor de kleding blauw, groen en rood, met bruin voor de baret, overkleding en bontafzetting. In

het verslag staat geschreven: 'Veel bladen zijn door weken van elkaar gehaald. Letterlijk alle bladen hadden reparatie nodig, voornamelijk in de vouw.' De papierrestauraties zijn verricht met japans zijdepapier en zijden gaas. Vervolgens is het boekblok opnieuw ingebonden. Ook zijn restauraties verricht aan de eikenhouten platten en de leren band. Om het sluitwerk weer compleet te maken is zelfs een messing haak nagemaakt. (bron: restauratieverslag aanwezig in archief Museum Catharijneconvent)

¹³¹ De opnames gemaakt in het Museum Catharijneconvent zijn aan de lichte kant, terwijl de opnames gemaakt in het archief te Schiedam te donker zijn uitgevallen.

de Schiedam afbeeldingen is er meer variatie en komt ook kleding voor in oker, oranje en paars.

De detaillering bij de inkleuring wisselt zonder dat er een vast patroon is te ontdekken. Soms worden details niet apart ingekleurd en gaan deze op in de kleur van het gehele kleurvlak. Zo zijn de wormen die uit de buik van Lidwina komen (3), in de Catharijne-afbeelding rood gekleurd en krijgen daarmee een extra accent (afb.2). In de afbeelding uit Schiedam hebben de wormen dezelfde roze kleur als het lichaam van Lidwina en zijn zij minder opvallend. Daarentegen toont de houtsneede waarop Lidwina gevallen is op het ijs (2), in de serie Schiedam een detail dat weer niet voorkomt bij de inkleuring in de serie Catharijne. In de Schiedam afbeelding is bij de vrouw aan de linkerkant een donkerroze ondermouw te onderscheiden van het okerkleurige bovenstuk. In de afbeelding uit het Catharijneconvent heeft de kleding van de gehele arm dezelfde kleur blauw gekregen.

Afb.16 Lidwina op haar sterfbed, Schiedam

Afb.17 Lidwina's sterfbed, Catharijneconvent

Nog een bijzonder detail kan niet onbesproken blijven. Wanneer Lidwina afgebeeld wordt op haar ziekbed (en sterfbed), ligt zij in de afbeelding van de Catharijne-serie steeds onder een roze deken met blauwe gordijnen rond de bedstee (afb.17). In de Schiedammer versie is het een blauwe deken met een paars gordijn (afb.16). Kussens en onderlaken zijn in beide situaties wit. Hoewel in de houtsneede duidelijk de rand van een bovenlaken is aangegeven, is alleen in het Catharijne-exemplaar het laken met wit uitgespaard in het roze van de deken. In de Schiedammer afbeelding is dat detail verloren gegaan in het totale blauw van de bedbedekking.

Over het algemeen is in beide series nauwkeurig gewerkt en de kleuren zijn binnen de lijnen gehouden. Illustratief is de tegelvloer in de afbeelding waarop Lidwina, met de ene arm die nog bewegen kan, het vuur dooft in haar bedstee. In beide series is die vloer, even nauwkeurig, met twee verschillende kleuren ingekleurd. Slechts een enkele afbeelding valt uit de toon. In houtsnede 7 (Lidwina geeft aan de armen) in de Catharijne-serie is het rood op de architectuur onzorgvuldig aangebracht en komt de kleur buiten de lijnen (zie bijlage III). Hierdoor is een venster, dat bij een nauwkeuriger werkwijze ongekleurd zou zijn gebleven, met rood ‘dichtgemetseld’. In een andere houtsnede 20 (Lidwina’s begrafenis) is juist heel zorgvuldig met de rode kleur omgesprongen. Over de werkwijze van het inkleuren en het moment waarop dat gebeurde, is nauwelijks iets bekend.¹³² Op grond van de beschreven onzorgvuldigheid zou te verdedigen zijn dat niet één hand het werk heeft gedaan, maar dat meerdere personen aan het inkleuren van hetzelfde boek hebben gewerkt.

4.3 Drie trappen van het geestelijk leven

Om de inhoud van Brugmans *Vita* gedrukt door Nachtegael in 1498 te kunnen begrijpen, is enig inzicht nodig in de opbouw van de tekst. Hiertoe zal geciteerd worden uit het artikel van Amideus van Dijk met de titel *Jan Brugman als biograaf van de heilige Lidwina*.¹³³ Van Dijk noemt Brugmans *Vita* een van de belangrijkste documenten, die over de maagd van Schiedam bekend zijn.¹³⁴ In zijn artikel besteedt hij aandacht aan de verschillende levens die geschreven zijn en de verwarring die daarover is ontstaan. Het zogenaamde voor de derde keer geschreven leven van Lidwina is wel een *Vita* dat voor de derde keer geschreven is, maar niet door Brugman. De *Vita alme virginis* van Brugman is een unieke productie, de eerdere *Vitae* zijn van Hugo van Rugge en Thomas a Kempis.¹³⁵

Volgens Van Dijk heeft Brugman het meeste materiaal gekregen van de medicus Willem Sonderdanc, op wiens aanhoudend verzoek Brugman zijn *Vita* schrijft.¹³⁶ Ook

¹³² Bühler 1960, pp. 66-93; Edwards 1999, pp.493-506; Biemans 2004, p.26; Bogaart 2004, pp.64-70.

¹³³ Van Dijk 1948, 272-305.

¹³⁴ Ibid. p.299.

¹³⁵ Zie ook onderdeel 2.3 van deze scriptie: *Haar leven beschreven in woord en beeld*.

¹³⁶ Geertruida de Moor heeft archiefonderzoek verricht naar het Middeleeuwse Goudse geslacht Sonderdanc in relatie tot Lidwina van Schiedam. Zij heeft hierover uitgebreid gepubliceerd (Ons Geestelijk Erf, 1994 pp.76-105); Willem Sonderdanc kwam uit een chirurgijns-geslacht. Zijn grootvader Willem (I), naar wie hij vernoemd was, werkte als chirurgijn in Gouda en had als hofdignitaris de medische zorg voor graaf Jan van Blois. De grootvader overleed in 1396. De vader van Willem (II) was

heeft hij de aantekeningen van een biechtvader benut en daarenboven nog enkele andere werkjes geraadpleegd alsmede de mondelinge getuigenis van geloofwaardige personen.¹³⁷ Van Dijk legt uit dat Brugman in zijn *Vita* niet een chronologisch overzicht heeft gemaakt, maar dat hij Lidwina's leven wilde beschrijven als een schema van de drie trappen van het geestelijk leven: de beginnende, de gevorderde en de volmaakte. Brugman wilde haar leven beschrijven als een opgang naar God, en haar wederwaardigheden en vertroostingën voorstellen in functie van haar heiliging.¹³⁸ Binnen het kader van elk der drie trappen beschrijft Brugman de afwisseling tussen beproeving en vertroosting. Een citaat van Van Dijk maakt dit duidelijk:

‘In het eerste deel laat Brugman zien, hoe Lidwina door God bezocht werd met ziekten van allerlei aard en hoe zij daar aanvankelijk op reageerde met levensmoeheid en ongeduld. Na veel inwendige strijd berust zij echter en onderwerpt haar wil aan die van God. Tot beloning wordt zij vertroost door haar engel.

Vervolgens behandelt het tweede deel Lidwina's voortgang in de deugden, culminerend in haar liefde voor de eucharistie. Juist hierin werd zij het diepst gekrenkt door de pastoor van Schiedam, die haar vaak de heilige communie weigerde en haar zelfs eenmaal met opzet een niet-geconsacreerde hostie gaf. Dan verschijnt Christus aan haar, zij ontvangt de stigmata en communiceert met een wonderbare hostie.

Het derde deel tenslotte is gewijd aan Lidwina's voleinding, die vergezeld gaat van veelvuldige visioenen en de gave der beschouwing. Doch hierin werd zij meermalen beproefd met dorheid en verlatenheid. De laatste maal geschiedde dit nog kort vóór haar dood, om haar gehechtheid aan haar bloedverwanten. Als zij ook daarvan gelouterd is, heeft zij haar levensloop volbracht.¹³⁹

Govaert Sonderdanc. Deze laatste was de dokter die Lidwina bezocht op verzoek van Margaretha van Bourgondië. Net als zijn vader werd Willem (II) ook arts. Hij kreeg zijn opleiding aanvankelijk in Parijs en verder studeerde hij aan de universiteit van Keulen. Waarschijnlijk is hij ook in Keulen gepromoveerd. Later vestigde Willem (II) Sonderdanc zich in Delft waar hij een dokterspraktijk uitoefende en het schepenambt bekleedde. In 1458 is hij overleden en werd begraven in de Oude Kerk te Delft. Willem (II) Sonderdanc heeft zich zijn levenlang beijvert voor de verering van Lidwina van Schiedam. Zoals Brugman zelf in zijn inleiding schrijft, is het vooral op aandringen van Willem (II) Sonderdanc, dat hij de *Vita Lidwinae* geschreven heeft.

Geertruide de Moor acht het aannemelijk dat Willem (II) Sonderdanc ook Johannes Woutersz. heeft gekend, deze laatste was de biechtvader van Lidwina van Schiedam (Ons Geestelijk Erf, (62) 1988 pp. 355-361). De biechtvader Johannes Woutersz. wordt door Brugman in de inleiding van zijn *Vita* genoemd als een van zijn bronnen.

¹³⁷ Van Dijk 1948, p.291.

¹³⁸ Ibid. p.293.

¹³⁹ Ibid. p.297-8.

Van Dijk meent voorts dat ‘Als een rode draad loopt door heel Brugman’s *Vita* de sociale betekenis van Lidwina: de rol die zij vervulde als middelares tussen God en de mensen.’¹⁴⁰

Vita Lijdwine Brugman gedrukt door Otgier Nachtegael, 1498

Onderdeel			Den Haag KB 150 C 35		
	titel	inhoud	folia	mod.fol.	(inh.opg.)
1	Prologus	Aanleiding, bronnen	a1v - a6v	1v - 6v	
2	Testimonialis (Vidimus)	Verklaring magistraat van Schiedam over Lidwina's fysieke toestand	a6v - a8v	6v - 8v	
3	<i>Vita Lijdwine</i>	Levensbeschrijving volgens de drie stadia van het geestelijk leven	b1r - v6v	9r - 122v	
	I	Begin	b1r - f3r	9r - 35r	(8v)
	II	Voortgang	f3v - l5r	35v - 67r	(35r)
	III	Volmaaktheid	l6r - v6v	68r - 122v	(67v)
4	Sequentia (volgied)	Lofzang gezongen in de kerk te Schiedam	v7r	123r	
5	Verklaring van de Sint-Jan-kerkmeesters	Ter ere van Lidwina en ter bestrijding van de kosten voor canonisatie	v7v - v8r	123v - 124r	

Het deel met de drie stadia van het geestelijk leven vormen de kern van Brugmans *Vita Lijdwine* en beslaan het grootste deel van de codex. Hieraan gaan twee kleinere stukken vooraf. Het boek begint met een proloog waarin Brugman de aanleiding tot het schrijven noemt en tevens zijn bronnen vermeldt. Daarna komt een *Testimonialis*, een verklaring van de magistraat van Schiedam over de fysieke toestand van Lidwina, beter bekend als het *Vidimus*.¹⁴¹ Na de beschrijving van het geestelijk leven van Lidwina in de drie stadia, komt een *Sequentia* of volgied.¹⁴² Het is een niet-strofisch opgeschreven lofzang, dat gezongen werd in de kerk van Schiedam op de feestdag van Lidwina. Als laatste is toegevoegd een verklaring van de kerkmeesters van de Sint-Janskerk waarin zij aangeven dat het boek gedrukt is in hun opdracht, ter ere van Lidwina en ter

¹⁴⁰ Ibid. p.298; Renée Beukers (2004) heeft in haar eindscriprie geschiedenis, aandacht besteed aan meerdere levende heiligen in de 14e en 15e eeuw en hun betekenis in de samenleving.

¹⁴¹ Meijer, Van.Dijk 1933, pp.118-121; Van Oerle 1980, pp.250-251.

¹⁴² Meuffels 1928, pp.128-129; Meijer, Van.Dijk 1933, pp.128-129.

bekostiging van een canonisatie.¹⁴³ De verschillende onderdelen zijn weergegeven in bovenstaand schema, met verwijzing naar de foliering in het exemplaar uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.¹⁴⁴ In de laatste kolom staat de inhoudsopgave vermeld, zoals die door Brugman is aangegeven bij de drie delen van zijn *Vita*.

4.4 Tekst-beeldrelatie

De serie Liduina-houtsneden moeten speciaal gemaakt zijn voor de Latijnse uitgave van Brugmans *Vita Lijdwine* door Otgier Nachtegael (1498). Weliswaar heeft Nachtegael de houtsneden zeven jaar later in de Middelnederlandse versie nog een keer afgedrukt, maar verder zijn ze in de literatuur niet teruggevonden.¹⁴⁵ De voorstellingen sluiten aan bij het verhaal zoals door Brugman is beschreven. Dat het een unieke productie is, blijkt uit een houtsnede waarop is afgebeeld hoe Lidwina de stigmata ontvangt (10). Deze gebeurtenis is alleen door Brugman beschreven en komt in geen andere levensbeschrijving van Lidwina voor.

De serie van twintig houtsneden zijn over het hele boek verdeeld en zijn steeds geplaatst op de bovenste of de onderste helft van de pagina, direct aansluitend aan de

Vita alme virginis Lijdwine, Brugman - Otgier Nachtegael, 1498 - Catharijneconvent BMH i 44																	
Katern	Moderne foliering	1R	1V	2R	2V	3R	3V	4R	4V	5R	5V	6R	6V	7R	7V	8R	8V
a	1-7	-	-														
b	8-13	1								2							
c	14-19			3													
d	20-25										4						
e	26-31			5					6								
f	32-37																
g	38-43									7							
h	44-49												8				
i	50-55								9								
k	56-61			10						11							
l	62-67																
m	68-73					12											
n	74-79				13												
o	80-85	14															
p	86-91										15						
q	92-97				16												
r	98-103																
s	104-109													17			
t	110-115							18			19						
v	116-123								20								

¹⁴³ Meijer, Van.Dijk 1933, pp.126-127.

¹⁴⁴ Gekozen is voor het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, omdat dit een compleet exemplaar is.

¹⁴⁵ Kok 1994, p.759.

rand van de zetspiegel. De titel van het betreffende hoofdstuk en de kapittelaanduiding gaan – afhankelijk van de beschikbare ruimte – aan de houtsnede vooraf, of ze komen erna. De tekst sluit direct aan bij de houtsnedes zonder extra witregels.

Het schema op de vorige pagina toont een ‘plattegrond’ van de Latijnse *Vita* van Johannes Brugman (1498), zoals die aanwezig is in het Museum Catharijneconvent te Utrecht. In de eerste kolom zijn de katernen weergegeven met een letter. In de tweede kolom is de moderne foliering vermeld. De eerste rij geeft de folia weer, aangeduid met een recto- en versozijde (respectievelijk voor- en achterzijde). Zo is te zien dat het boek is opgebouwd uit twintig katernen, waarvan de eerste en laatste katern oorspronkelijk acht folia bevat hebben en de tussenliggende katernen zes folia. Bij het boek in het Catharijneconvent ontbreekt het eerste blad, de moderne foliering in katern a loopt daarom van 1 tot 7. De cijfers in het schema corresponderen met de betreffende Lidwina-houtsnedes zoals die vermeld zijn in hoofdstuk drie.

De plattegrond geeft wel de plaats van de houtsnede in de codex, maar zegt niets over de relatie met de tekst. Om dat te controleren is gebruik gemaakt van een Nederlandse vertaling van Brugman door Willem van Reusel (1891).¹⁴⁶

Steekproefsgewijs heeft Koen Goudriaan de Nederlandse vertaling van Van Reusel vergeleken met het Latijn van Brugmans *Vita Lijdwine* zoals dat getranscribeerd is door Meijer (1963). Ze bleken goed met elkaar overeen te komen. De houtsnedes zijn gecontroleerd in relatie tot de tekst waarbij zij zijn afgedrukt. Zoals reeds beschreven is, heeft Brugman zijn *Vita* opgebouwd uit drie delen: het eerste deel bevat acht hoofdstukken, het tweede deel tien hoofdstukken en het derde deel heeft twaalf hoofdstukken. Deze opbouw is weergegeven in het schema op de volgende pagina. De drie delen van Brugmans *Vita* zijn horizontaal naast elkaar geplaatst. In het schema is aangegeven bij welk hoofdstuk de houtsnedes geplaatst zijn. De meeste van de twintig houtsnedes staan bij de passage waarvan zij de verbeelding zijn. Daarop zijn twee uitzonderingen: het onderzoek door dokter Govaert Sonderdanc (3) en graaf Willem die geld geeft aan de vader (4).

De houtsnede met dokter Sonderdanc (3) is ingevoegd bij het derde hoofdstuk van het eerste boek, maar lijkt tekstueel minder geschikt voor die plaats. Hoewel zijn naam reeds in het tweede hoofdstuk wordt genoemd, komt pas in het vijfde hoofdstuk

¹⁴⁶ J. Brugman, *Leven van de heilige Liduina, maagd: getrokken uit den latijnschen tekst van de Handelingen der Heiligen*, vertaling Willem van Reusel, Gent 1891.

Margaretha van Bourgondië met haar lijfarts Govaert Sonderdanc op bezoek. Mogelijk dat de houtsneede met Sonderdanc (3) bij hoofdstuk drie geplaatst is om een goede verdeling van de houtsnedes over het hele boek te verkrijgen. Kijken we naar de plattegrond op de pagina 46 dan lijkt ernaar gestreefd te zijn om per katern een houtsneede te plaatsen.

Ten aanzien van de houtsneede met het bezoek van graaf Willem (4) is de situatie anders. Deze houtsneede is geplaatst bij hoofdstuk zes. Het bijbehorende verhaal is echter beschreven in hoofdstuk zeven. Voor hoofdstuk zeven bestond ook een andere geschikte houtsneede, namelijk de afbeelding waarop Lidwina met haar arm het vuur dooft (5). Hieraan is de voorkeur gegeven en de houtsneede met graaf Willem (4) is verhuisd naar hoofdstuk zes. In hoofdstuk zes krijgt Lidwina bezoek van Wermbold van Boskoop, een leidsman van de tertiariissen in het bisdom Utrecht. Beide mannen geven geld. Waarschijnlijk is het bezoek van een hooggeplaatst persoon die geld geeft, de overeenkomst die ertoe heeft geleid dat de houtsneede met graaf Willem (4) bij hoofdstuk zes is afgedrukt.

Vita Lijdwine Brugman gedrukt door Otgier Nachtegael, 1498
Initialen gedrukt over *n* - regels

	initiaal	regels	hout- sneede			initiaal	regels	hout- sneede			initiaal	regels	hout- sneede
prologus	P	10											
vidimus	N	5											
vita													
I.1	I	5	①		II.1	S	5			III.1	I	5	
.2	P	2	②		.2	S	3			.2*	C	3	⑫
.3	P	2	③		.3	S	3	⑦		.3	S	3	⑬
.4	S	3			.4	S	3			.4	S	3	⑭
.5	T	3			.5	E	3			.5	M	3	
.6	P	2	④		.6	P	2	⑧		.6	E	3	⑮⑯
.7	P	2	⑤		.7	C	3	⑨		.7	O	3	
.8	H	3	⑥		.8	I	3	⑩		.8	V	3	
					.9	E	3	⑪		.9	I	3	
					.10	S	3			.10	P	2.5	
										.11	V	3	⑰⑱
										.12	C	3	⑲⑳
sequentia	A	3											
verklaring	-												

* capittelnummer niet vermeld

4.5 Tekstgeleding en een kapotte initiaal

Onder 4.3 is beschreven hoe de opbouw van Brugmans tekst is. In de gedrukte versie is de tekstgeleding te herkennen aan de initialen. Hoe belangrijker de plaats in de tekst, des te groter is de eerste letter. Initialen zijn in principe kleine houtsnedes die meerdere keren gebruikt worden. In de Latijnse druk van 1498 zijn vier soorten initialen te onderscheiden. Deze kunnen benoemd worden naar het aantal regels waarover ze gedrukt zijn (afb.18). Zoals uit de afbeelding blijkt, komen er initialen voor gedrukt over tien, vijf, drie en twee regels. De initiaal die over twee regels is gedrukt, heeft een afwijkende vorm. Deze laatste letter heeft geen sierwerk en is niet ingekleurd.

Afb.18 Veronica-initiaal over 10 regels

Initiaal over 5 regels

over 3 regels

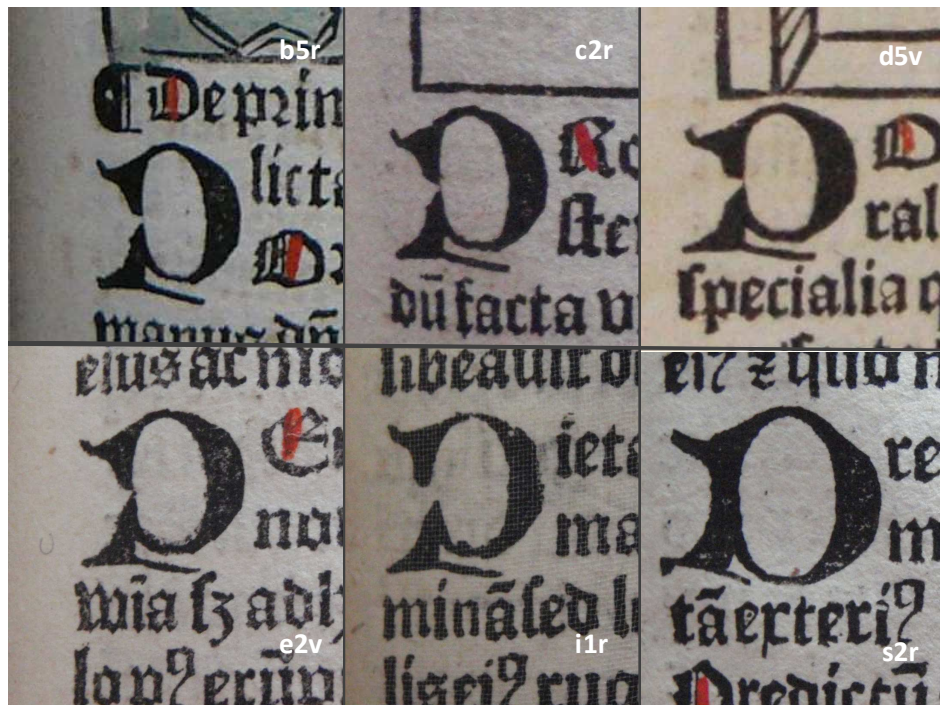
2 regels

Het begin van de tekst is opgesierd met een Veronica-houtsnede van tien regels. In de opening van de letter P is een staande vrouw afgebeeld die met beide handen een doek ophoudt waarop het gezicht van Christus is te zien. Dit refereert aan Veronica, de vrouw die met haar sluier of linnen doek het zweet van Christus gezicht wiste toen deze zijn kruis naar Golgota droeg.¹⁴⁷ De indeling van Brugmans *Vita* volgens de drie trappen van het geestelijk leven, is te herkennen aan een grote initiaal gedrukt over vijf regels aan het begin van ieder deel. De onderliggende hoofdstukken hebben kleinere initialen gedrukt over drie en twee regels (zie schema pag. 48)

Bij het systematisch bestuderen van alle initialen in het exemplaar dat aanwezig is in het Catharijneconvent, bleken initialen over twee regels zes keer voor te komen en

¹⁴⁷ Hall, *Iconografisch handboek*, 2003 p.353; *Lexikon der Christlichen Ikonographie* bnd 8, 1976, p.543.

het betrof steeds een letter P. In het schema op pagina 48 zijn deze rood gemarkeerd. De letter P is in vijf gevallen (fol. b5r, c2r, d5v, e2v, i1r) afgedrukt van dezelfde vorm. Dit kan geconcludeerd worden omdat aan de staart van de letter steeds dezelfde beschadiging te zien is. Bij de eerste drie afdrukken (fol. b5r, c2r, d5v) is een onderbreking te zien in het midden, aan de buitenzijde, van de staart. De ovale binnenlijn loopt ononderbroken door en aangenomen moet worden dat de letter in dit stadium nog intact is. In de vierde afdruk op fol. e2v, is die ovale binnenlijn enigszins geknikt en zal de continuïteit zijn doorbroken. Wanneer deze letter P voor de vijfde keer (fol. i1r) afgedrukt wordt, is de beschadiging groter geworden en valt de letter vrijwel

uit elkaar.¹⁴⁸ Waarschijnlijk was hij daarna niet meer bruikbaar, want bij de volgende initiaal P (fol. s2r) heeft de afdruk een groter formaat en moet dus met een andere P-initiaal gedrukt zijn. Deze laatste letter is weliswaar over twee regels gedrukt, maar aan het toegenomen wit tussen de regels is duidelijk te zien dat de hoogte bijna drie regels bedraagt.

Hoe het ook zij, het is duidelijk dat Otgier Nachtegael vanaf het begin geen initiaal P tot zijn beschikking had die paste bij de andere initialen. Hij heeft in plaats

¹⁴⁸ De hier weergegeven afbeeldingen komen uit het exemplaar in het Museum Catharijneconvent. Op i1r vertoont de binnenlijn aan de bovenkant van de initiaal P een kleine onregelmatigheid. In het exemplaar in de KB is deze onregelmatigheid duidelijker aanwezig. Op grond hiervan mag aangenomen worden dat het exemplaar in de KB later gedrukt is dan het exemplaar in het Museum Catharijneconvent.

daarvan, een letter van een ander type genomen, die zowel qua vorm als qua grootte afwijkend is. Toen deze letter kapot ging, moest hij weer een andere kiezen en nam hij noodgedwongen een P die een maatje groter was.

Waarom zou Nachtegael van meet af aan een afwijkende P gebruikt hebben? Het is moeilijk om voor deze bijzondere bevinding een verklaring te geven. Het is niet aannemelijk dat er op inhoudelijke gronden gekozen is voor een afwijkende initiaal P. Evenmin is het begrijpelijk waarom hij niet een goede letter geleend zou kunnen hebben. Het is bekend dat hij zijn lettermateriaal betrokken heeft van de Collaciebroeders in Gouda waar hij goede contacten mee moet hebben gehad.¹⁴⁹ Of een afwijkende P ook in het andere werk van Nachtegael voorkomt, is niet onderzocht.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Hellinga 1966, p.89; Brussel 1973, p.518; Pley 1992, p.238; Kok 1994, p.757.

¹⁵⁰ Wel is inmiddels gebleken dat iets vergelijkbaars niet is terug te vinden in de facsimile uitgave van *Den Camp vander Dood*, door Otgier Nachtegael gedrukt in 1503.

5. *Leven der saligher maghet Liedwy van Schiedam*, druk Nachtegael (1505)

Wanneer Otgier Nachtegael in 1505 zijn Middelnederlandse versie drukt, is het voor de vierde keer in minder dan twintig jaar tijd, dat een gedrukte versie van Lidwina's leven in de volkstaal verschijnt.¹⁵¹ Dit geeft aan dat er onder de locale bevolking een grote belangstelling moet hebben bestaan en dat de behoefte aan een gedrukt verhaal bijzonder groot was. Van de 1505 editie van Nachtegael is in de hele wereld maar één exemplaar bekend en dat bevindt zich in de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent te Utrecht.¹⁵² De tekst is samengebonden met drie soortgelijke teksten in een 17e-eeuwse leren band.¹⁵³ Nachtegael heeft voor deze editie hetzelfde lettermateriaal en dezelfde houtsneden gebruikt, die hij in eerste instantie in de Latijnse versie uit 1498 had gebruikt. Houtsneden waren duur en werden gerekend tot het kapitaal van de drukker.¹⁵⁴ Het hergebruik van houtsneden was gebruikelijk in die tijd en ze konden zelfs aangepast worden aan de inhoud van de tekst.¹⁵⁵

5.1 Houtsneden meervoudig afgedrukt

De 'plattegrond' van *Tleven* in het Middelnederlands op de volgende pagina laat een heel ander beeld zien dat die van de Latijnse *Vita* (pag.46). De collatieformule van *Tleven* kan omschreven worden als [a-f:6, g-h:4, i:6]. De codex bevat slechts negen katernen. De katernen g (zeven) en h (acht) bestaan uit vier folia, terwijl de overige zeven katernen zes folia hebben. De moderne foliëring loopt ononderbroken door van één tot en met vijftig. In het Middelnederlands is de gedrukte tekst beduidend kleiner dan in het Latijn, maar de aangegeven cijfers in het schema verraden dat er veel meer afbeeldingen te zien zijn.

¹⁵¹ De titel is geïnspireerd op de eerste zin van de tekst die in zijn geheel als volgt luidt: *Hier beghint dat Leven ende hystorie der saligher maghet Liedwy van Schiedam ende van haer wonderlike gheboorte.*

¹⁵² Catharijneconvent catalogus nummer: BMH Warm pi 1259B5.

¹⁵³ De andere teksten zijn: 1) *Werc der Apostelen ende Apocalipsis*, Jan Seversz te Leiden (ca.1512?), 2) Raimondo van Capua, *Legende van Sinte Katherina van der Seyn*, Jan Seversz te Leiden (vóór 1509?), 3) Johannes Gerson, *Opus tripartitum. Een boecxken dat men heet in drien ghedeilt...*, Michiel Hillen van Hoochstraten te Antwerpen (ca. 1512).

¹⁵⁴ Kok 2006, p.62.

¹⁵⁵ Strutt 1903, pp.18-19: In een houtsneede uit 1575 is koningin Elizabeth bij een tweede uitgave in 1611 vervangen door James I; Kronenberg 1933, pp.287-290: Beschreven is hoe de tweede houtsneede van de Kunera-uitgave van Gov. van Ghemen, c. 1488, wordt teruggevonden als de titelhoutsneede in een 16^e eeuws Engels Paardenboek; Kok 2006, pp.62-70: In dit laatste artikel worden voorbeelden gegeven dat door verandering van de tekst, dezelfde houtsneede een andere betekenis krijgt.

Hier begint dat leven ende hystorie – Otgier Nachtegael, 1505
20 houtsneden → 38 afdrukken

Katern	Mod. Fol.	1R	1V	2R	2V	3R	3V	4R	4V	5R	5V	6R	6V
a	1-6	titel	Lidw		1	1		2	7				10
b	7-12		3		12			7		4	5		9
c	13-18	10		13			13		11		11		9
d	19-24		11				11				14		5
e	25-30	12		8		7				10	15		
f	31-36							12			12		14
g	37-40		6		10				17				
h	41-44	16					6						
i	45-50	18			19			19	20			Lidw	druk

Vier keer afgedrukt:

10 = Lidwina ontvangt de stigmata

11 = Bischof Matthys ondervraagt pastoor Andries

12 = De engel toont Lidwina de zielen in het vagevuur

In de Middelnederlandse uitgave (1505) heeft Nachtegael niet alleen dezelfde illustraties gebruikt als in de uitgave in het Latijn (1498), maar hij heeft verschillende houtsneden ook meerdere keren afgedrukt. In totaal zijn met de twintig houtsneden achtendertig afdrukken gemaakt. Negen houtsneden zijn slecht eenmaal afgedrukt (2, 3, 4, 8, 15, 16, 17, 18, 20), zeven tweemaal (1, 5, 6, 9, 13, 14, 19), één driemaal (7) en drie houtsneden zijn vier keer afgedrukt (10, 11, 12). Kijken we naar de onderwerpen dan is

freq	nr	Onderwerp houtsnede
1 x	2	Val op het ijs
1 x	3	Dokter Sonderdanc
1 x	4	Graaf Willem geeft geld aan vader
1 x	8	De duivel haalt een man uit de strop
1 x	15	Mishandeling door de Picardiërs
1 x	16	Engel toont kroon in de hemel
1 x	17	Christus brengt Lidwina het heilig oliesel
1 x	18	Lidwina's sterfbed
1 x	20	Begrafenis
2 x	1	Het wonderbaarlijk Mariabeeld
2 x	5	Lidwina dooft het vuur in haar kamer
2 x	6	Engel brengt Lidwina een cypresetak
2 x	9	Lidwina weigert de ongeconsacreerde hostie
2 x	13	De engel neemt Lidwina mee op reis
2 x	14	Het melkwonder
2 x	19	Lidwina opgebaard in haar kist
3 x	7	Lidwina schenkt vrijgevig aan de armen
4 x	10	Lidwina ontvangt de stigmata
4 x	11	Bischof Matthijs ondervraagt pastoor Andries
4 x	12	Engel toont Lidwina de zielen in het vagevuur

het opmerkelijk, dat de houtsneden die vier keer zijn afgebeeld alle een meer expliciete betekenis hebben in het verhaal en vanuit kerkelijk oogpunt belangrijk zijn. De stigmatisering van Lidwina (10), de ondervraging van pastoor Andries door de bisschop van Haarlem (11) en de engel die Lidwina de zielen in het vagevuur toont (12), illustreren wat Otgier Nachtegael belangrijk vond. Het lijkt alsof hij door de herhaling van de afbeeldingen een boodschap heeft willen afgeven. De val

van Lidwina op het ijs (2), de houtsnede die tegenwoordig zo populair is, moet in die tijd als minder belangrijk beschouwd zijn en is door Nachtegael slechts eenmaal afgedrukt.

Om uit te sluiten dat bij het meervoudig afdrukken, meerdere houtblokken gebruikt zijn, is gezocht naar een uniek detail als herkenningsteken. Het detail is gevonden in de houtsnede met als afbeelding de engel die Lidwina de zielen in het vagevuur toont (12). De binnenlijn van de linkerboog vertoont ongeveer in het midden

een kleine onderbreking. De houtsnijder heeft op deze plaats iets te veel hout verwijderd. Deze afbeelding is op vier plaatsen in de tekst terug te vinden (8v, 25r, 34r, 35v). Op alle vier de afdrukken is het detail van onderbreking in de binnenlijn van de linkerboog terug te vinden. Hiermee is bewezen dat Nachtegael

voor de vier afdrukken steeds hetzelfde houtblok heeft gebruikt. *Mutatis mutandis* mag aangenomen worden dat hij deze werkwijze ook toepaste bij de overige meervoudige afdrukken en dat overeenkomende afbeeldingen steeds gemaakt zijn van hetzelfde houtblok.

Het is duidelijk dat Nachtegael zijn leespubliek veel afbeeldingen wilde geven. Maar hoe is hij te werk gegaan bij het bepalen van de plaats waar die afdrukken moesten komen? Met andere woorden: Hoe heeft hij de meervoudige afbeeldingen verdeeld over de tekst? Bekijken we zijn gedrukte Middelnederlandse uitgave dan valt op, dat de afbeeldingen steeds geplaatst zijn direct aansluitend bij de titel en kapittelaanduiding, doch vóór het begin van de tekst van dat hoofdstuk. In een beperkt aantal gevallen is een uitzondering gemaakt op deze regel. Dan bevat het hoofdstuk niet één maar twee houtsneden. De eerste houtsnede is dan afgedrukt bij het begin van de tekst, de tweede is gesitueerd aan het eind van de tekst van het betreffende hoofdstuk.

Het is duidelijk dat Otgier Nachtegael voor de plaats van een houtsnede vaste regels hanteerde. Hiermee werd zijn keuzemogelijkheid beperkt.

5.2 Hoofdstukken gesplitst en het vergelijken van titels

Om te kunnen drukken moet Otgier Nachtegael een Middelnederlandse tekst tot zijn beschikking gehad hebben. De geschreven Middelnederlandse tekst was inmiddels al drie keer gedrukt en waarschijnlijk zal het een van deze vroege drukken geweest zijn, of misschien waren het er meerdere, die hij als bron heeft gebruikt.¹⁵⁶ Twee van de incunabelen zijn aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (VanderMeer/Snellaert 1487 en Snellaert 1490) en zijn daar bestudeerd en gefotografeerd.¹⁵⁷ Het derde boek (1496) behoort tot de collectie van de Koninklijke Bibliotheek Albert I in Brussel.¹⁵⁸ Deze eerste drie gedrukte Middelnederlandse levensbeschrijvingen hebben slechts enkele houtsneden.¹⁵⁹ De serie van twintig Lidwina-houtsneden die Nachtegael gebruikt heeft (1498 en 1505), was nog niet beschikbaar.

Hypothese. De gedrukte tekst van Nachtegael 1505 vertoont grote overeenkomst met de tekst van VanderMeer/Snellaert 1487 en met Snellaert 1490. Naast kleine spellingsvarianties is een belangrijk verschil het aantal hoofdstukken. VanderMeer/Snellaert 1487 en Snellaert 1490 bevatten beide vierenzeventig hoofdstukken. In de uitgave van Nachtegael 1505 zitten vijfenvijftig hoofdstukken. Een groter aantal hoofdstukken bij een tekst die hetzelfde is gebleven, kan alleen tot stand gebracht worden als hoofdstukken opgedeeld zijn. De veronderstelling is dat Nachtegael de hoofdstukken heeft opgedeeld om ruimte te creëren voor zijn houtsneden. Immers, wanneer een houtsnede een vaste plaats heeft, dan betekenen meer hoofdstukken, meer plaatsingsmogelijkheden voor een afbeelding. Nieuwe hoofdstukken vereisen ook nieuwe titels. Om de werkwijze van Nachtegael nader te analyseren zijn de titels van de

¹⁵⁶ Hij zou ook een handschrift gebruikt kunnen hebben. De handschriften en drukken waarin de Middelnederlandse tekst is overgeleverd, geven een vrijwel identieke tekst. (Jongen en Schotel 1989, p.112)

¹⁵⁷ VanderMeer/Snellaert 1487 Delft (cat.nr. KB 169 G 62), Snellaert 1490 Delft (cat.nr. KB 169 G 85).

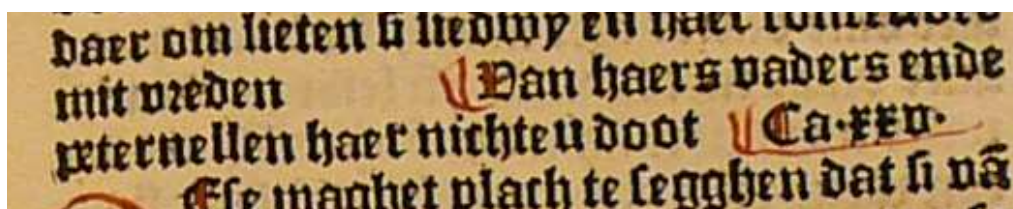
¹⁵⁸ Catalogusnr. INC A 1.800

¹⁵⁹ Zie het schema met informatie Ina Kok in deel 2.3 van deze scriptie; eventueel Kok 1994, p.759.

drie in Nederland aanwezige Middelnederlandse drukken met elkaar vergeleken. De transcriptie is uitgevoerd volgens strikte regels zoals hieronder beschreven.¹⁶⁰

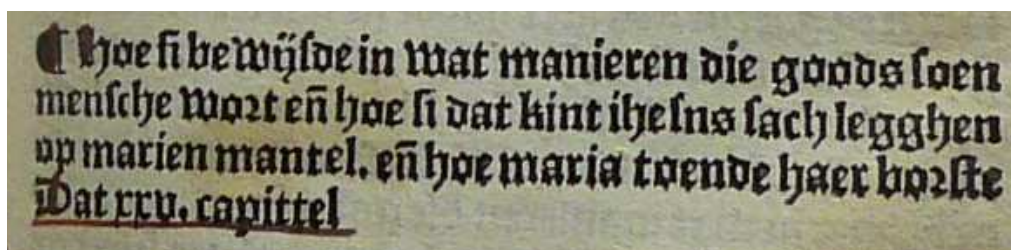
Verantwoording van de uitgave van de tekst. Het uitgangspunt bij de transcriptie kan omschreven worden als pragmatisch en normaliserend. Afkortingen zijn uitgeschreven en de oplossing van de verkorte tekst is cursief weergegeven. Tussen de lange i en de korte i wordt geen betekenisonderscheid gemaakt. Wanneer een lange i direct aansluit op een korte i, is dit als ij getranscribeerd. Het onderscheid tussen de korte s en de lange s is opgeheven. Wat betreft de u-v kwestie is gekozen voor de meest praktische oplossing. De spelling van de u en de v is aangepast aan het moderne gebruik: de medeklinker is steeds als een v weergegeven en de klinker als een u. Interpunctie is zo spaarzaam mogelijk gehouden. Om een goed begrip te garanderen, beginnen persoonsnamen en eigennamen in de transcriptie met een hoofdletter.

Bij het uitgeven van teksten worden zetfouten meestal gecorrigeerd. In dit geval is ervoor gekozen dat niet te doen. Fouten in de gedrukte titels zijn weergegeven zoals ze zijn. De gedachte is, dat het een meerwaarde zou kunnen hebben bij het vergelijken van de titels. Een drietal voorbeelden van evidente zetfouten in de uitgave door Van der Meer/Snellaert 1487 zijn a) capittel 6: *meeester* i.p.v. meester, b) capittel 16: *mannieren* i.p.v. manieren, c) capittel 39: *daoot* i.p.v. doot. Wel is een correctie toegepast wanneer een letter weliswaar correct is, maar omgekeerd in het zetsel is terechtgekomen. Een voorbeeld hiervan is te zien in de titel van capittel 25 in de 1490 editie van Snellaert: *Van haers vaders ende peternellen haer nichten doot*. Zoals uit onderstaande afbeelding blijkt, is de laatste letter van *nichten* weliswaar een 'n' maar deze is omgekeerd in het zetsel geplaatst. Bij de transcriptie is dit verbeterd.

¹⁶⁰ De derde Middelnederlandse incunabel die zich in Brussel bevindt, is om tijds technische redenen niet in de transcriptie opgenomen. Door een medewerkster van de bibliotheek is vastgesteld dat het aantal hoofdstukken vierenzeventig is. Aangenomen is daarom dat dit geen wezenlijke verandering zal opleveren ten aanzien van de inzichten omtrent de werkwijze van Nachtegael.

Een tweede voorbeeld van een omgekeerde letter, vinden we in de titel van capittel 25 in de uitgave van Otgier Nachtegael 1505. In onderstaande afbeelding is te lezen: *Hoe si bewijsde in wat manieren die goods soen mensche wordt ende hoe si dat kint ihesus sach legghen op marien mantel. Ende hoe maria toende haer borste.* De letter u van *Ihesus* staat op zijn kop. Dit wordt beschouwd als een zetfout en is bij de transcriptie gecorrigeerd. De dubbele o in het woord *goods soen* (Gods Zoon) werd in eerste instantie beschouwd als een spelfout. Jos Biemans gaf de aanvulling dat het een spellingsvariant kan zijn omdat de dubbele –oo-spelling in gesloten syllabe in de veertiende en vijftiende eeuw in Vlaanderen en ook in Holland voorkomt.¹⁶¹ Bij het nauwkeurig bestuderen van de gehele tekst, bleek ‘goods’ vijf keer voor te komen. ‘Goods’ moet derhalve niet beschouwd worden als een incidentele spelfout, maar als een spellingsvariant.¹⁶²

De getranscribeerde titels zijn weergegeven in bijlage IV. Overeenkomende tekstdelen staan in de tabel op gelijke hoogte. Hierdoor is in een oogopslag te zien wanneer een hoofdstuk uit Snellaert 1487 (en 1490) is opgedeeld bij Nachtegael 1505. De informatie die het vergelijken van de titels oplevert, is schematisch weergegeven middels het overzicht op de volgende pagina (tabel a). In de eerste twee kolommen staan de hoofdstuknummers van de edities Snellaert 1487 en Nachtegael 1505 vermeld. De kolommen een en twee worden voortgezet in de kolommen zeven en acht. Onderaan

¹⁶¹ A. van Loey, *Middel nederlandse spraakkunst. II: Klankleer*, paragraaf 76, 7^e editie 1976, pp.64-65.

¹⁶² Onderstaande tabel geeft een overzicht van de vijf plaatsen waar de spellingsvariant ‘goods’ voorkomt (Catharijneconvent BMH Warm pi 1259B5):

Nr.	Moderne fol.	Foliering	Capittelnr.	Positie	Tekst
1	9v	b3v	12	regel 7	<i>inden handen goods</i>
2	23r	d5r	25	titel	<i>goods soen</i>
3	36r	f6r	38	regel 21	<i>die barmherticheit goods</i>
4	37r	g1r	39	regel 11	<i>gracien goods</i>
5	37r	g1r	39	regel 25	<i>moeder goods</i>

kolom zeven is te zien dat Snellaert 1487 vierenveertig hoofdstukken heeft en onderaan kolom acht is aangegeven dat Nachtegael 1505 vierenvijftig hoofdstukken omvat.¹⁶³ De open vakken bij Snellaert 1487 geven aan dat hoofdstukken zijn opgesplitst. Het opdelen van hoofdstukken heeft tot gevolg gehad dat voor de uitgave van Nachtegael 1505 extra titels nodig waren. Er zijn dan drie mogelijkheden: a. dezelfde titel (kolom 3+9), b. een nieuwe titel (kolom 4+10), c. dezelfde titel met daarbij een aanvulling of kleine verandering (kolom 5+11). In de laatste kolommen (6+12) is aangegeven welke houtsnedes bij Nachtegael 1505 zijn ingevoegd en op welke plaats in de tekst.¹⁶⁴

Tabel a. Hoofdstuk- en titelvergelijking VanderMeer/Snellaert 1487 en Nachtegael 1505

- 1 -	- 2 -	- 3 -	- 4 -	- 5 -	- 6 -	- 7 -	- 8 -	- 9 -	- 10 -	- 11 -	- 12 -
Snellaert 1487	Nachtegael 1505	idem	nieuw	toevoeg	hout- snede	Snellaert 1487	Nachtegael 1505	idem	nieuw	toevoeg	hout- snede
1	1	+			-	20	28	+			(8)(7)
2	2		+		(1)(1)	21	29			+	-
	3		+		-	22	30	+			-
3	4			+	(2)(7)	23	31	+			-
	5		+		-	24	32		+		(10)
4	6	+			-		33	+			(15)
5	7	+			-	25	34	+			-
	8		+		(10)	26	35	+			-
6	9	+			(3)	27	36	+			-
7	10			+	(12)		37		+		(12)
8	11	+			-	28	38	+			(12)
9	12	+			-	29	39			+	(14)
10	13			+	(7)	30	40	+			(6)(10)
11	14			+	(4)	31	41	+			-
	15		+		(5)	32	42	+			(17)(16)
12	16			+	(9)	33	43			+	-
	17		+		(10)	34	44	+			-
13	18			+	(13)	35	45	+			-
14	19			+	(13)	36	46			+	(6)
15	20			+	(11)	37	47	+			-
16	21			+	(11)	38	48			+	(18)
	22		+		(9)	39	49	+			-
	23		+		(11)(11)	40	50	+			-
	23(24)		+		-	41	51			+	(19)
17	25			+	(14)	42	52	+			-
18	26	+			(5)(12)	43	53			+	(19)
19	27			+	-	44	54	+			(20)

Reeds is middels de ‘plattegrond’ op pagina 53 aangegeven hoe in de uitgave van Nachtegael 1505, achtendertig houtsnedes verspreid zijn over de gehele tekst. In dat overzicht is geen aandacht besteedt aan de hoofdstukindeling. In tabel a op deze pagina is die relatie wel te zien. Uit de kolommen zes en twaalf valt op te maken dat in de meeste gevallen sprake is van één illustratie per hoofdstuk. In totaal gebeurt dat

¹⁶³ De gegevens van de editie Snellaert 1490 zijn niet apart opgenomen in het overzicht omdat ze vrijwel gelijk zijn aan de eerdere druk VanderMeer/Snellaert 1487.

¹⁶⁴ Om praktische reden is de officiële aanduiding ‘VanderMeer/Snellaert 1487’ soms ingekort tot ‘Snellaert 1487’.

vierentwintig keer. Er zijn echter ook hoofdstukken waar twee afbeeldingen in voorkomen. De houtsneden zijn dan geplaatst aan het begin en aan het einde van de tekst. Het hoofdstuk dat daarop volgt, bevat dan geen afbeelding. Dit patroon van twee afbeeldingen in een hoofdstuk gevolgd door een hoofdstuk zonder afbeelding, komt in het geheel zeven keer voor.

Werkwijze Otgier Nachtegael. Door het combineren van de informatie uit tabel a met de gegevens uit bijlage IV valt meer te zeggen over de werkwijze van Otgier Nachtegael. Zo is in tabel a in de kolommen 1 en 2 te zien dat hoofdstuk twee in de druk van Snellaert 1487, bij Nachtegael 1505 is gesplitst tot hoofdstukken twee en drie. Uit de vierde kolom in tabel a wordt duidelijk dat de nieuwe hoofdstukken beide een nieuwe titel hebben gekregen. De titels zijn terug te vinden in bijlage IV. De oorspronkelijke titel van hoofdstuk twee bij Snellaert 1487 luidt: *Van Onser vrouwen beelt ende wat devocien Liedwy daer toe hadde*. Bij Nachtegael 1505 luidt de titel van hoofdstuk twee: *Hoe die scippers metten beelde van Maria te Schiedamme quamen*. Bij hoofdstuk drie in Nachtegael 1505 hoort de titel: *Hoe dat Liedwy Onser Vrouwen beelde gruetende was*. Net als in de oorspronkelijke titel bij Snellaert 1487, is ook in de titel van

(1) Het wonderbaarlijk Mariabeeld

hoofdstuk drie bij Nachtegael 1505, een mededeling gedaan over de verhouding van Lidwina tot het Mariabeeld. De mededeling is inhoudelijk hetzelfde, maar de woorden die gekozen zijn, verschillen. Hoe past dit bij houtsnede (1) met Het wonderbaarlijke Mariabeeld?

In kolom zes van tabel a is weergegeven dat in het nieuwe hoofdstuk twee, de houtsnede (1) tweemaal is afgedrukt. In de illustratie (1) komen

meerdere elementen samen. Op de voorgrond staat de beeldhouwer die zijn Mariabeeld verkoopt aan een kerkmeester van Schiedam. Rechtsachter staat het Mariabeeld op een schip waarmee de beeldhouwer het wilde vervoeren om het in Antwerpen te kunnen verkopen. Het verhaal vertelt hoe dat onmogelijk werd, omdat meer dan twintig sterke mannen het schip niet van de wal los konden te krijgen. Maria zou hiermee willen

aangeven dat het beeld in Schiedam moest blijven. Links op de achtergrond is Lidwina neergeknield voor het beeld, dat inmiddels een plaats heeft gekregen in de kerk van Schiedam. Zoals gezegd is deze houtsnede tweemaal afgedrukt. De eerste keer dat Nachtegael deze houtsnede invoegt, is direct na de titel van het tweede hoofdstuk, aan het begin van de tekst. De tweede keer is de houtsnede afgedrukt aan het eind van de tekst van hoofdstuk twee. De eerste afbeelding sluit goed aan bij de titel. Immers op de rechterachtergrond is afgebeeld wat in de titel wordt vermeld: *Hoe die scippers metten beelde van Maria te Schiedamme quamen*. De tweede afdruk is geplaatst aan het einde van de tekst van het tweede hoofdstuk, maar sluit inhoudelijke aan bij de titel van het derde hoofdstuk: *Hoe dat Liedwy Onser Vrouwen gruetende was*. Links in de achtergrond is in de houtsnede dat tafereel te zien. Het is een duidelijke illustratie van de werkwijze van Nachtegael. Door een hoofdstuk te splitsen en bij de twee nieuwe hoofdstukken nieuwe titels te maken, heeft hij ruimte gecreëerd om – met behoud van een goede tekst-beeld relatie – een houtsnede twee keer af te drukken.

Wanneer hoofdstuk drie in Snellaert 1487 in tweeën verdeeld wordt, krijgt het nieuwe hoofdstuk vier in Nachtegael 1505 een titel overeenkomend met het eerste deel van de oude titel *Van den beghin haerre siecten*. Het vervolg van de oorspronkelijke titel *ende haar drie eerste iaren daer aen* wordt vervangen door *ende van die val opt ijs*. Door deze verandering heeft de houtsnede van de val op het ijs (2) een perfecte

(7) Lidwina deelt uit aan de armen

aansluiting bij de titel gekregen. Het nieuwe hoofdstuk vijf in de uitgave van Nachtegael 1505 krijgt een nieuwe titel: *Hoe een dootslach¹⁶⁵ bi haer bescudt ende verburghen wert*. In hoofdstuk vijf wordt beschreven hoe zij ruimte bood aan een misdadiger die bij haar bescherming had gezocht. De houtsnede voorafgaande aan deze titel, dus aan het einde van het vierde hoofdstuk, laat zien hoe Lidwina laat uitdelen aan de armen en zelf de stof afmeet

voor een priester die zijn habijt niet kan betalen (7). Het is de weergave van haar liefdadigheid en de verbeelding hoe goed, oprecht en eerlijk zij was. Zo zou de

¹⁶⁵ Dootslach = manslag, doodslag, wegens doodslag veroordeeld

gedachtegang van Nachtegael geweest kunnen zijn, toen hij deze houtsnede uitkoos om de tekst van hoofdstuk vier mee af te sluiten. Immers deze houtsnede heeft qua afbeelding geen verband met de tekst van hoofdstuk vier, noch met die van hoofdstuk vijf. Maar de afbeelding van Lidwina die aan de armen uitdeelt, kan wel zo geïnterpreteerd worden dat hij passend is bij de titel van het vijfde hoofdstuk.

Dezelfde redenatie kan gebruikt worden voor hoofdstuk vijf van Snellaert 1487, dat bij de uitgave van Nachtegael 1505 gesplitst is in hoofdstuk zeven en acht. Hoofdstuk zeven heeft dezelfde titel als de oorspronkelijke titel in hoofdstuk vijf van Snellaert 1487. Bij het hoofdstuk zeven van Nachtegael 1505 is geen afbeelding ingevoegd. Dat is wel gebeurd bij hoofdstuk acht van Nachtegael 1505. Dit hoofdstuk

(10) Lidwina ontvangt de stigmata

heeft een nieuwe titel gekregen en bovendien is de houtsnede afgedrukt waarop Lidwina de stigmata ontvangt (10). De stigmatisering komt in de Middelnederlandse tekst in het geheel niet voor. De drukker Nachtegael weet toch een link te leggen met de stigmata door aan dit hoofdstuk de titel mee te geven: *Hoe sie haer oefende in dat lijden ende passie Ons Heren als haer die coertse¹⁶⁶ of siecte aen quam*. Ook nu heeft hij een afbeelding geplaatst die niets met de inhoud

van dat tekstdeel te maken heeft. Door zelf een nieuwe titel te maken, kan een verband gelegd worden tussen de stigmata uit de houtsnede en de titel: .. *het lijden ende passie Ons Heren*.

5.3 Twee hoofdstukken drieëntwintig

Een bijzondere situatie doet zich voor bij de hoofdstukken vijftien en zestien in de uitgave van Snellaert 1487. De overeenkomende tekst in de uitgave Nachtegael 1505 is opgesierd met wel vijf houtsneden, waarvan vier dezelfde (11). Hoe heeft Nachtegael dat gedaan? Kan worden achterhaald wat zijn overwegingen zijn geweest? Hoofdstuk vijftien bij Snellaert 1487 wordt bij Nachtegael 1505 hoofdstuk twintig. In bijlage IV is te lezen dat dezelfde titel is gebruikt met daaraan toegevoegd: *overmits dat gecruyste*

¹⁶⁶ coertse = koorts

kint int olycruys hanghende. Dit betreft een visioen van Lidwina waarin Christus zich aan haar openbaart. Aan het voeteneind van haar bedstede verschijnt een kruis met daaraan hangend een kind van vlees en bloed met vijf wonden. Zij vraagt Onze Lieve Heer om een *warachtig teeken* achter te laten als bewijs en ter herinnering. Daarop daalt het gekruisigde kind neer en verandert in een hostie met vijf wonden. De pastoor kan dit verhaal niet geloven en wanneer Lidwina hem vraagt haar de hostie toe te dienen, weigert hij dat. Hij vraagt de kerkgangers in Schiedam om voor Lidwina te bidden omdat naar zijn mening de hostie een teken van de duivel is. De bevolking blijft echter geloven in het gelijk van Lidwina en *bisscop Mathijs* en heer *Jan die Clerc*, vicaris-

(11) Bisschop Matthijs ondervraagt pastoor Andries

generaal van Schielant, moeten eraan te pas komen om de zaak te sussen. Zij ondervragen de pastoor in de aanwezigheid van Lidwina. Deze elementen staan afgebeeld op de houtsneede (11). Op de linkerhelft ligt Lidwina in haar bedstede en verschijnt het gekruisigde kind aan haar voeteneinde. Op de rechterhelft wordt pastoor Andries ondervraagd door bisschop Matthijs en de vicaris-generaal van Schielant. De houtsneede (11) is weliswaar geplaatst aansluitend aan de titel van

hoofdstuk twintig, maar het verhaal komt niet voor in de tekst van dat hoofdstuk. Slechts door de toevoeging aan de titel van *overmits dat gecruyste kint int olycruys hanghende* is een relatie gecreëerd met de afbeelding.

Ook in de tekst van het volgende hoofdstuk eenentwintig, komt de verschijning van het gekruisigde kind niet voor, terwijl de houtsneede (11) wel is opgenomen aansluitend aan de titel. Hier is de situatie anders dan bij hoofdstuk twintig. Het oorspronkelijke hoofdstuk zestien van Snellaert 1487 is bij Nachtegael 1505 in vieren gedeeld. Voor het eerste deel neemt hij de oorspronkelijke titel en voor de andere drie delen worden nieuwe titels gemaakt. De oorspronkelijke titel die bij hoofdstuk zestien hoort, bevat de mededeling van het *ghecruyste Kint dat si eens sach*. In de nieuwe situatie bij Nachtegael 1505 is de hele titel overgenomen voor hoofdstuk eenentwintig met daarbij een kleine toevoeging *over haer bedde*. Hier kan Otgier Nachtegael dus

weer houtsnede (11) kwijt omdat het verband met de titel is gegarandeerd. Hoofdstuk tweeëntwintig gaat over Lidwina's weigering van de ongeconsacreerde hostie. Er is een nieuwe titel gemaakt *Hoe die cureit (pastoor) haer een onghewijde ostie voer dat sacrament gaf twelc sie wel ghevoelde* en houtsnede (9) sluit hier bij aan.

De derde en vierde afdruk van houtsnede (11) worden geplaatst aan het begin en einde van de tekst van hoofdstuk drieëntwintig. Het gekruisigde kind wordt genoemd in de titel *Hoe dat oly cruys metten kinde Liedwy openbaerde* en is ook beschreven in de tekst van dat hoofdstuk. De houtsnede die geplaatst is na de titel en voor het begin van de tekst, heeft derhalve een optimale aansluiting. De volgende (vierde) afdruk van houtsnede (11) is geplaatst aan het einde van de tekst van hoofdstuk drieëntwintig en vóór de titel van het volgende hoofdstuk, waarin de ondervraging door de bisschop wordt beschreven. Hier is een nieuwe titel gemaakt: *Hoe die bisscop Liedwy visiteerde met die provisoer (vicarisgeneraal) ende sommighe ander gheestelike mannen*. Zo heeft ook de vierde afdruk van houtsnede (11) een passende plaats gekregen.

Door de tekst van het oorspronkelijke hoofdstuk zestien van Snellaert 1487 op te delen en drie nieuwe titels te maken, hebben alle afdrukken van houtsnede (11) een goede aansluiting gekregen. Inmiddels moet het niet alleen voor de huidige lezer, maar ook voor Otgier Nachtegael moeilijk geweest zijn om de verschillende hoofdstukken uit elkaar te houden. Dit blijkt uit de vergissing die hij gemaakt heeft bij de nummering. Er komen namelijk twee hoofdstukken drieëntwintig voor, terwijl hoofdstuk vierentwintig ontbreekt. Deze vergissing heeft zich doorgezet in de lombarden waarmee de tekst van ieder hoofdstuk begint. Deze lombarden zijn met inkt ingetekend, afwisselend in de kleuren rood en blauw. Het tweede hoofdstuk drieëntwintig – in feite vierentwintig – heeft een blauwe lombarde gekregen en zou eigenlijk een rode gehad moeten hebben. Omdat het volgende hoofdstuk ook een blauwe lombarde heeft, komen hier drie blauw gekleurde lombarden achter elkaar.

5.4 Tekst – beeldrelatie

De Middelnederlandse versie van het leven van Lidwina is zowel in geschreven vorm als in gedrukte vorm aan ons overgeleverd. Door verschillende auteurs is vastgesteld dat de Middelnederlandse tekst redelijk stabiel is.¹⁶⁷ Het bestuderen van manuscripten en

¹⁶⁷ Stabiele overlevering genoemd door Jongen & Schotel 1989, p.112; Kuypers 1993, p.133; Kok 1994, p.759.

incunabelen op onderlinge tekstuele verschillen, zou de beperkte omvang van deze scriptie te boven gaan en valt bovendien buiten het kunsthistorisch vakgebied. Toch moet er gezien de bevindingen iets over het onderlinge verband gezegd worden. De uitgave van Jongen en Schotel (1989) biedt uitkomst in deze discussie.¹⁶⁸ Deze auteurs hebben een Middelnederlandse uitgave verzorgd en hebben daarbij het handschrift van Gent als uitgangspunt genomen.¹⁶⁹ Naar hun oordeel levert dit manuscript de meest betrouwbare tekst.¹⁷⁰ Omdat in het handschrift van Gent hoofdstuk twintig ontbreekt en het ook geen titels bevat, hebben Jongen en Schotel de titels en het ontbrekende hoofdstuk ontleend aan de eerste gedrukte editie van VanderMeer/Snellaert uit 1487. Door mij zijn de in Nederland aanwezige incunabelen vergeleken met de uitgave van Jongen en Schotel. Behoudens spellingsvariaties bestaan er geen grote verschillen. Bij een vergelijking van de gedrukte tekst van Nachtegael 1505 uit het Catharijneconvent met de tekst van Jongen en Schotel – het aangepaste handschrift uit Gent – blijken ook deze in grote lijnen overeen te komen. De Middelnederlandse tekst is dus, weliswaar met spellingsvariaties, inderdaad redelijk stabiel te noemen.

Reeds is vastgesteld dat de priester-drukker Otgier Nachtegael in de Middelnederlandse tekst, zijn lezerspubliek veel afbeeldingen heeft gegeven. De veronderstelling is dat het een bewuste keus geweest moet zijn. In het vorige onderdeel is voor een aantal plaatsen gepoogd, Nachtegaels overwegingen te achterhalen. Uit het overzicht van de frequentie waarin de houtsneden in de Middelnederlandse tekst voorkomen (pagina 53), zou bij hem een voorkeur blijken voor afbeeldingen met een kerkelijke context. De afbeeldingen die vier keer zijn afgedrukt, hebben immers alle een religieuze invalshoek. Behalve een persoonlijke voorkeur, zijn in het algemeen nog meer redenen aan te geven om een illustratie in te voegen. Zo moet een afbeelding beschikbaar zijn en natuurlijk moet er ruimte in de kopij aanwezig zijn. In dit geval waren de houtsneden aanwezig, ze waren immers al gebruikt in Brugmans *Vita* (1498). Ten aanzien van de ruimte in de kopij heeft Nachtegael zich niet aan strakke regels

¹⁶⁸ Ludo Jongen en Cees Schotel, *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam*, 1989.

¹⁶⁹ Daarnaast zijn in Nederland nog twee handschriften aanwezig: 1) in het Museum Catharijneconvent in Utrecht (cat.nr. BMH Warm h 92 G5) en 2) in de Koninklijke bibliotheek te Den Haag (cat.nr. KB 71 H 9). Het handschrift in Gent is door auteur dezes niet gezien. Wel zijn de handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en in het Catharijneconvent in Utrecht globaal bekeken. De handschriften worden in deze scriptie verder niet behandeld.

¹⁷⁰ Jongen en Schotel 1989, p.105.

gehouden en nam hij de vrijheid om naar behoefte een wisselend aantal witregels in te voegen.

Een vierde aspect dat belangrijk is bij het plaatsen van een afbeelding, betreft de relatie van de illustratie met de tekst, of anders verwoord: de tekst-beeld relatie. Aan de bestaande tekst kon Nachtegael niets veranderen en dat heeft hij ook niet gedaan. In de titels echter, had hij een zekere vrijheid. Hij kon bestaande titels aanpassen en door hoofdstukken te splitsen had hij de mogelijkheid om nieuwe titels te creëren. Zo was hij in staat de afbeelding aansluiting te geven bij de tekst van de titel, of bij de tekst van dat bepaalde kapittel en soms bij beide. Voorwaarde was dat de illustratie steeds geplaatst werd in aansluiting aan de titel van hetzelfde kapittel of voorafgaand aan de titel van het volgende kapittel. Wanneer we de resultaten van de analyse in 5.2 en 5.3 overzien, dan is hij daar goed in geslaagd. De conclusie moet dan ook luiden dat Nachtegael met succes een tekst-beeldrelatie heeft nagestreefd door in een bestaande tekst, hoofdstukken op te splitsen en een vaste plaats te hanteren voor de afbeelding.

5.5 Hergebruik van houtsneden en een schaatstheorie

De blokken met houtsneden waren duur en behoorden tot het kapitaal van de drukker.¹⁷¹ Vanwege de kosten werden ze bewaard om weer opnieuw te kunnen gebruiken in volgende drukken. Ook konden ze door andere drukkers overgenomen worden. Aan de beschadigingen die in de loop der tijd ontstonden, kan soms de gang van een houtsnede worden achterhaald.¹⁷² Ook bij het werk van Otgier Nachtegael zijn in de latere afdrukken van de Lidwina-houtsneden beschadigingen te vinden. De reeks houtsneden werd voor het eerst afgedrukt in de Latijnse druk van 1498 en zeven jaar later nogmaals in de Middelnederlandse druk uit 1505. Meestal hebben de afwijkingen die in een afbeelding ontstaan geen consequenties, maar bij de houtsnede van de gevallen Lidwina op het ijs ligt dat anders.

Worden de afdrukken uit beide edities naast elkaar gelegd (afb.19 en 20) dan zijn op de afdruk uit 1505 meerdere beschadigingen te zien. De rand aan de bovenkant vertoont rechts een extra onderbreking (afb.20), die bij de eerdere afdruk (afb.19) nog niet aanwezig is. Daaronder is de horizon beschadigd, verder naar beneden is de lijn tussen de staande vrouw en de oever verdwenen, de schaatspunt van de gevallen

¹⁷¹ Kok 2006, p.62.

¹⁷² Ibid. pp.62-70.

Lidwina lijkt beschadigd en een deel van de ijsschots rechts op de afbeelding is verloren gegaan. Kortom de houtsnede (afb.20) heeft aan de rechterkant duidelijk schade opgelopen. Normaliter zouden dit soort beschadigingen geen probleem zijn, maar in dit specifieke geval is het wel degelijk van belang. De afbeelding van de gevallen Lidwina heeft namelijk een bijzondere betekenis omdat het de vroegste weergave is, waarop te zien is dat er rond 1500 geschaatst werd in Nederland. De houtsnede is dan ook favoriet bij de huidige schaatsers en veel schaatsboeken hebben een afbeelding opgenomen.¹⁷³

Afb.19 Lidwina's val, *Vita Lijdwine* 1498

Afb.20 Lidwina's val, *Tleven* 1505

Wanneer alleen de afbeelding uit 1505 bestudeerd wordt (afb.20), zou men tot de conclusie kunnen komen dat de gevallen Lidwina en haar metgezel dezelfde soort schaatsen hebben. Beide dames dragen een schaats met aan de voorkant een uitsteeksel (afb.23 en 24). Het zou een 'prikschaats' kunnen zijn. Dat is een schaats waarbij het ijzer aan der voorkant een extra punt heeft. Dit type wordt beschouwd als een voorstadium dat gebruikt werd in de fase tussen lopen en glijden. Er zijn archeologische vindplaatsen van prikschaatsen beschreven en Wiebe Blauw heeft in zijn boek *Van Glis tot Klapschaats* een foto opgenomen van een dergelijke schaats gevonden in de omgeving van Rotterdam.¹⁷⁴ Op grond van de afbeelding uit 1505 (afb.20) zou geconcludeerd kunnen worden dat er in die tijd op het ijs prikschaatsen werden gedragen. Wanneer we echter naar de afbeelding uit 1498 kijken (afb.19), dan is te zien dat de schaats aan de voet van Lidwina een ronde lijn vertoont. Het ijzer van haar

¹⁷³ Idem noot 5: Buttingha Wichers 1888, p.81; Schutter 1907, p.5; Looman 1944, titelblad en pp.26-27; Meijerman 1967, p.52; Bijlsma, Verbeek 1982, p.7; Diekstra 1985, p.7; Broere 1988, p.9; Whedon 1988, pp.22-23; Blauw 2001, p.12; Koolhaas 2010, p.17.

¹⁷⁴ Blauw 2001, p.57.

schaats heeft absoluut geen punt (afb.22). Wel is dit het geval bij de schaats van de vrouw die Lidwina ondersteunt (afb.21). De punt aan Lidwina's schaats in de 1505 afbeelding is ontstaan door de beschadiging van het houtblok aan de rechterkant. Dit impliceert dat er voor de afbeelding uit 1498 twee mogelijke interpretaties zijn: 1. Het is een afbeelding waarop twee soorten schaatsen staan afgebeeld, of 2. de zogenaamde prikschaats van Lidwina's metgezel is een fout van de houtsnijder. Welke interpretatie de juiste is, zou mogelijk onderbouwt kunnen worden door te kijken wat er in eigentijdse teksten over geschreven is.¹⁷⁵

Afb.21 'Prikschaats' in 1498-druk

Afb.22 Schaats aan voet Lidwina 1498-druk

Afb.23 'Prikschaats' in 1505-druk

Afb.24 Beschadigde schaats in 1505-druk

¹⁷⁵ Dit onderdeel zou een cultuurhistorische benadering vereisen en binnen de omvang van deze masterscriptie is de verdere uitwerking achterwege gebleven. Recent zijn publicaties verschenen over vondsten van oude schaatsijzers in Amsterdam (Mulder en Pronk, *Acht eeuwen schaatsen in en om Amsterdam*, 2011, pp.8-17) en in Haarlem (Molenveld en Locher, in: *Kouwe Drukke*, nr. 43, 2011, pp.11-13; ook digitaal te raadplegen via www.stichtingdepoolster.nl).

6. De visie van drukker Otgier Nachtegael (werkzaam 1498-1505)

Reeds is beschreven hoe Otgier Nachtegael als lokale priester in Schiedam, van drukken gehouden moet hebben.¹⁷⁶ In opdracht van de kerkmeesters van de Sint-Janskerk, drukte hij Brugmans *Vita Lijdwine* voor de kerkelijke elite en voor de rijke burgers die het Latijn machtig waren.¹⁷⁷ Otgier Nachtegael moet begrepen hebben dat de gewone bevolking, die geen Latijn kende, behoefte had aan een gedrukte versie van Lidwina's leven in de eigen taal. Het lijkt het erop alsof hij zijn publiek tegemoet wilde komen door veel illustraties op te nemen. In het vorige hoofdstuk is aan de orde geweest hoe Nachtegael te werk ging. Hij drukte een aantal houtsneden meerdere keren af en creëerde daarvoor de ruimte door bij gelijkblijvende tekst, bestaande hoofdstukken op te splitsen. Het meervoudig afdrukken van houtsneden is niet het enige grote verschil tussen de Latijnse en Middelnederlandse uitgave. Ook bij het vergelijken van de titelpagina's en de laatste bladzijden blijken belangrijke verschillen te bestaan.

6.1 Een aangepaste titelpagina

De titelpagina van de 1498-druk uit het Museum Catharijneconvent in Utrecht is helaas verdwenen. Bij de drie andere exemplaren die bekeken zijn (zie tabel pagina 40), was het eerste blad wel aanwezig.¹⁷⁸ De titelpagina uit het boek in de Koninklijke Bibliotheek is gebruikt als vergelijkingsmateriaal. Zowel in de Latijnse 1498-druk als in de Middelnederlandse druk uit 1505 komt op het eerste blad een afbeelding voor van Lidwina die met haar attributen in de hand, verschijnt voor een man die zit te schrijven (afb. 25 en 26). Deze man, gekleed in het ordekleed van de minderbroeders (franciscanen), is Brugman zoals blijkt uit de letters boven zijn hoofd. In de Latijnse versie uit 1498 (afb.25) staat in de banderol de titel van het werk vermeld: *Vita*

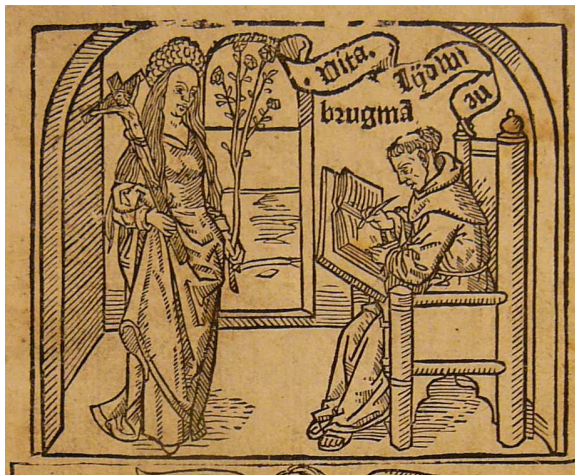
¹⁷⁶ Brussel 1973, p.518.

¹⁷⁷ Over zijn geboorte- en sterfdatum is niets bekend, zijn werkzame periode was van 1498-1505. Behalve de *Vita Lijdwine* (1498) en het Middelnederlandse *Tleven* (1505), heeft Nachtegael in de tussenliggende periode nog andere uitgaven verzorgd: een Franse editie van *Le Chevalier délibéré* (CA 1084) van de Bourgondische hofdichter en kroniekschrijver Olivier de la Marche (1425-1502) met daarin een serie van vijftien houtsneden die het verhaal illustreren. Een paar jaar later (1503) drukt hij daar een Nederlandse vertaling van met de titel *Den camp vander doot* (NK 1308) en hij gebruikt daarbij dezelfde houtsneden. (Brussel 1973, pp.518-519; Pertcheval facsimile uitgave 1948)

¹⁷⁸ De andere drie exemplaren behoorden tot de collectie van respectievelijk de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Universiteits Bibliotheek in Utrecht en het Gemeentearchief in Schiedam.

Lijdwine. De laatste twee letters zijn omgekeerd weergegeven, mogelijk om het zwierige karakter van de banderol te benadrukken.¹⁷⁹

Op de afdruk in de Middelnederlandse uitgave van zeven jaar later (afb.26), is de banderol verdwenen. De boog op de achtergrond heeft er als restant, een ‘deuk’ aan overgehouden. Ook het laatste deel van de banderol aan de rechterkant, dat samenkomt in een trens, tekent zich nog af tegen het topje van de rechterstijl in de rugleuning. Het moet dus dezelfde houtsneede geweest zijn, die in beide boeken is gebruikt. Mogelijk is in de Middelnederlandse uitgave de banderol met Latijnse tekst verwijderd, als aanpassing voor het lekenpubliek dat geen Latijn kende.

Afb.25 Titelblad, *Vita Lijdwine*, 1498

Afb.26 Houtsneede titelblad, *Tleven*, 1505

Niet alleen op de eerste bladzijden zijn verschillen te zien tussen de Latijnse uitgave uit 1498 en de Middelnederlandse uit 1505, ook de laatste bladzijden leveren een opmerkelijke bevinding.

6.2 Laatste bladzijden met tekstverschuiving in de banderol

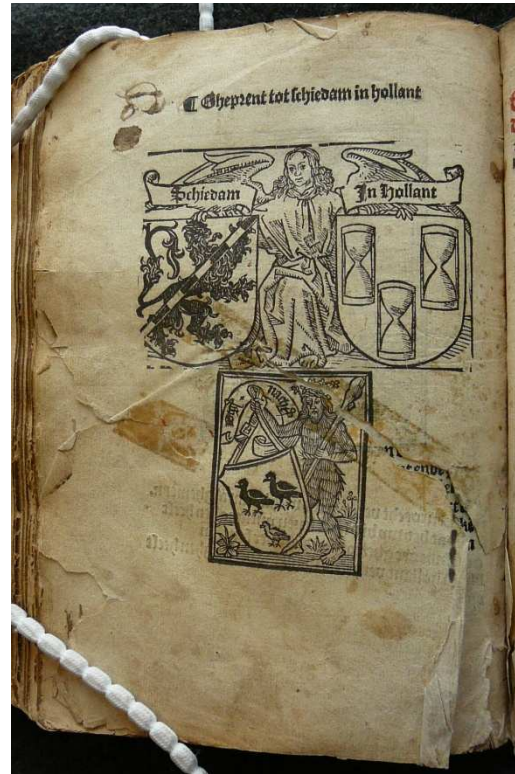
In de Latijnse versie (1498) zijn op de laatste pagina twee houtsnedes afgedrukt (afb.27). Bovenaan een afbeelding waarin een man neerknielt voor het Christuskind, in aanwezigheid van Maria en Anna. De houtsneede is reeds besproken als afb.13 op pagina 33. Daaronder is een houtsneede geplaatst van een knielende engel die met gespreide

¹⁷⁹ Ina Kok veronderstelt het gebruik van losse letters (Kok 1994, p.759).

vleugels het oude en nieuwe wapen van Schiedam vasthoudt.¹⁸⁰ Dezelfde houtsnede komt voor op de laatste pagina in de Middelnederlandse editie (1505) en wordt beschouwd als het drukkersmerk van Otgier Nachtegael (afb.28).¹⁸¹ Daaronder plaatste Nachtegael nog een kleiner drukkersmerk met een wildeman (afb.30).¹⁸²

Afb.27 Laatste blad *Vita Lijdwine*, 1498

Afb.28 Laatste blad *Tleven*, 1505

Hoewel de afdrukken van de houtsnede met de engel in de 1498 en 1505 editie, van hetzelfde houtblok gemaakt moeten zijn, bestaan er opmerkelijke verschillen tussen beide afdrukken. In de Latijnse versie (1498) staat in de rechter banderol 'In Hollandia' terwijl in het Middelnederlands (1505) 'In Hollant' te lezen valt. Maar niet alleen de tekst is aangepast in de Middelnederlandse uitgave, ook is binnen de ruimte van de banderol de tekst naar rechts verschoven. Op afbeelding 29 zijn de Latijnse en Middelnederlandse houtsneden in detail onder elkaar afgebeeld. Door twee vaste oriëntatiepunten zijn gele lijnen getrokken. Het eerste punt is de plaats waar de eerste veer van de vleugel van de engel het schild raakt. Het tweede vaste punt wordt gevormd

¹⁸⁰ Nummer 1416 in Huisstede en Brandhorst, 1999: p.749. Op het oude wapen zijn drie bruine zandlopers afgebeeld, het nieuwe wapen heeft een klimmende leeuw met een schuine, geblokte balk.

¹⁸¹ Nummer 1415 in Huisstede en Brandhorst, 1999: p.825.

¹⁸² Nummer 1417 in Huisstede en Brandhorst, 1999, p.826.

door de veer die onder de banderol uitkomt. Met de gele lijnen als referentie is goed te zien dat de tekst in de Middelnederlandse versie naar rechts verschoven is. Ina Kok is van oordeel dat de tekst in de banderol is opgebouwd uit losse letters.¹⁸³ Met losse letters zou een wijziging in de tekst en een verschuiving van die tekst, eenvoudig uitgevoerd kunnen worden. Hiermee zou de aanpassing in de Middelnederlandse uitgave verklaard zijn.

Afb.29 Details drukkersmerk van Otgier Nachtgael: boven de Latijnse 1498-druk, onder de 1505-druk in het Middelnederlands. In de banderol een aangepaste tekst en een verschuiving naar rechts.

Bij verdere bestudering blijken in de Middelnederlandse versie ook in de linker banderol wijzigingen te bestaan ten opzichte van de oorspronkelijke Latijnse editie. Niet alleen zijn de punten ter weerszijde van 'Schiedam' verwijderd, maar ook staan de letters beter in lijn. In de Latijnse versie lijkt het alsof het woord Schiedam uit twee delen bestaat en het tweede deel is iets naar beneden gezakt. In de Middelnederlandse uitgave is dit gecorrigeerd.

In een later stadium van de studie bleek dat Nachtgael de houtsneede met de engel eerder heeft gebruikt. Bij zijn uitgave *Den camp vander Doot* in 1503 is hetzelfde

¹⁸³ Ina Kok 1994, p.760. Over deze casus is mondeling overleg geweest met mevrouw Kok. Een ander voorbeeld van het gebruik van losse letters, is de houtsneede waarin een staande man iets aan een koning vertelt. De houtsneede is voor meerdere doeleinden door verschillende drukkers gebruikt. De naam is verandert van David, Jacob van Breda, Albertus Magnus tot Seneca. Met het veranderen van de naam, wijzigt ook de betekenis van de houtsneede (Kok 2006, pp.64-65).

drukkersmerk met de engel geplaatst.¹⁸⁴ Toen reeds was de Latijnse tekst vervangen door een Nederlandse en waren de stippen ter weerszijde van Schiedam verwijderd. De houtsneede uit de 1503-uitgave vertoont beschadigingen ten opzichte van de Latijnse 1498-druk. Deze beschadigingen zijn echter sterk toegenomen in de 1505-uitgave van Lidwina's leven. De toename van de beschadigingen is een bevestiging van de door Nachtegael vermelde drukkersdata.¹⁸⁵

6.3 Verschillen in opmaak en twee vraagtekens

Tussen de Latijnse druk uit 1498 en de Middelnederlandse druk uit 1505 bestaan duidelijke verschillen in lay-out. Bij de pagina-opmaak van de Latijnse uitgave moet de plaats van de houtsneede het uitgangspunt geweest zijn. De houtsneede is steeds bovenaan of onderaan de zet- of tekstspiegel geplaatst zodat de afbeelding aansluit bij de boven- dan wel de onderrand daarvan. Hierop is slechts één uitzondering. Op fol. d5v (= 25v moderne foliëring Catharijne) is de houtsneede (4), waarop is afgebeeld hoe de vader van Lidwina geld ontvangt, geplaatst op het bovenste deel onder een tekstregel. Deze uitzondering is te verklaren doordat de tekst een voortzetting is van de titel die onderaan op de vorige bladzijde is begonnen. Het is een lange titel die uit twee delen bestaat. Op de laatste regel van de recto-zijde wordt na de hoofdstukaanduiding de dood van Lidwina's moeder genoemd en bovenaan op de verso-zijde staat de grote armoede van Lidwina vermeld (d5r: *Capitulum sextum. De morte matris Lijdwine* en d5v: *Et de paupertate ipsius virginis Lijdwine maxima*).¹⁸⁶

In de Middelnederlandse druk uit 1505 is de plaats van de houtsneede niet zo strak geregisseerd. De afdrukken zijn te vinden zowel bovenaan, onderaan, als in het midden van de pagina. Wel heeft de afbeelding een vaste plaats in de volgorde titel-tekst. De houtsneede is steeds terug te vinden direct na de titel en kapittelaanduiding, maar vóór het begin van de tekst. Wanneer in een hoofdstuk twee afbeeldingen voorkomen, is de tweede houtsneede steeds geplaatst aan het einde van de tekst. In de Middelnederlandse druk is de tekst het uitgangspunt geweest en niet de houtsneede zoals in de Latijnse uitgave. Uiteraard levert deze indeling een totaal andere pagina. De

¹⁸⁴ Hiervoor is een facsimile uitgave geraadpleegd van de in 1503 vertaalde uitgave van *Le Chevalier Délibéré: Jan Pertcheval's Den Camp vander doot*, uitgave De seven Sinjoren, Antwerpen, 1948; p.67.

¹⁸⁵ Ina Kok beschrijft de casus waarbij een herdatering van afdrukken mogelijk werd op grond van toenemende beschadiging aan het houtblok (Kok 2006, pp.62-70).

¹⁸⁶ In overeenstemming met Meijer 1963, p.35.

Middel nederlandse bladzijden zijn ‘rommelig’ en hebben een minder verzorgd aanzien. Bovendien kan het aantal witregels rond de houtsnede variëren van geen enkele, tot één, twee en zelfs een ruimte van drie witregels komt voor. Het lijkt alsof de beschikbare ruimte naar willekeur is opgevuld.

Vergelijken we de lay-out van de pagina in het Latijn met die in het Middelnederlands, dan is het nauwelijks voorstelbaar dat iemand die in het Latijn zo netjes en precies kan drukken, die werkwijze zeven jaar later heeft losgelaten. De vraag of de Latijnse en de Middelnederlandse tekst wel van dezelfde drukker zijn, lijkt dan ook gerechtvaardigd. De onzekerheid hierover wordt versterkt door het drukkersmerk. Over het algemeen wordt de engel die met gespreide vleugels het oude en nieuwe wapen van Schiedam ophoudt, beschouwd als het drukkersmerk van Otgier Nachtegael.¹⁸⁷ In de Middelnederlandse druk uit 1505 is dat drukkersmerk op de laatste bladzijde afgebeeld (afb.28). Daaronder staat echter nog een tweede houtsnede, dat ook als drukkersmerk van Otgier Nachtegael is geclassificeerd (afb.30).¹⁸⁸ De afbeelding

Afb.30 Drukkeersmerk Nachtegael 1505-druk

betreft een wildeman met een krans op het hoofd, een knots in de ene hand en met de andere hand houdt hij aan een riem een wapenschild omhoog met daarop drie vogels, die als nachtegaleen zijn geïnterpreteerd. In de banderol staat de naam Otgier Nachtegael geschreven. Waarom zou Nachtegael dit merkteken nu pas gebruikt hebben en niet in zijn eerdere uitgaven? Het Middelnederlandse leven van Lidwina uit 1505, is het laatste drukwerk dat van hem bekend is. Zou hij deze uitgave volledig zelf verzorgd hebben en bij eerdere drukken geholpen zijn door de nonnen van het Sint-Anna

¹⁸⁷ Drukkeersmerk nr. 1415, 1416 (Huisstede Brandhorst 1999, pp.749, 825)

¹⁸⁸ Drukkeersmerk nr. 1417 (Huisstede Brandhorst 1999, p.826).

klooster waar zijn drukkerij was gevestigd?¹⁸⁹ Wat ook de reden mag zijn, het blijft gissen. Maar intrigerend is het wel.¹⁹⁰

Het kleine drukkersmerk is aanleiding tot een tweede vraagteken. Wanneer in Hellinga (1966) het drukken in Schiedam aan de orde komt, wordt gesproken over een Lidwina-leven in het Nederlands uit 1505. Beschreven wordt dat het boek is gedrukt door Otgier Nachtegael en dat op het eind het Schiedams drukkersmerk (de engel die de schilden ophoudt) is afgedrukt. De volgende zin verdient het om aandachtig gelezen te worden en is daarom overgenomen in het Engels: *...This latter (the Schiedam printer's device), however, has had a section sawn off on the left hand side, and to the right has been added a small block portraying a coat of arms with three birds, and above it the name of the printer.*¹⁹¹

Het enige tot nu toe bekende Middelnederlandse boek uit 1505 bevindt zich in het Catharijneconvent en heeft een drukkersmerk dat aan de linkerkant beschadigd is, maar van een aan de linkerkant afgezaagde houtsnode is geen sprake (afb.28).¹⁹² Bovendien staat het kleine drukkermerk van Otgier Nachtegael er niet rechts naast, maar eronder! De bevindingen bij het boek uit het Catharijneconvent komen dus niet overeen met de beschrijving in Hellinga. Als Hellinga een juiste beschrijving bevat en wanneer er geen sprake is van een vergissing of foute interpretatie, dan betekent dit dat er nog een exemplaar van de door Otgier Nachtegael gedrukte Middelnederlandse tekst moet bestaan naast die in het Museum Catharijneconvent. Hiervan is de huidige verblijfplaats echter onbekend.

¹⁸⁹ Suggestie van Micha Leeftang, conservator Museum Catharijneconvent Utrecht.

¹⁹⁰ Binnen het kader van deze scriptie was onvoldoende tijd beschikbaar om de drukkersmerken in het gehele werk van Otgier Nachtegael te bestuderen.

¹⁹¹ Hellinga 1996, dl I p.89.

¹⁹² In Nijhoff-Kronenberg wordt onder NK 981 de beschadiging aan de linkerkant genoemd en het kleine drukkersmerk middenonder. Dit is dus het Catharijneconvent exemplaar.

7. Samenvatting en conclusies

Deze masterscriptie is een voortzetting van een eerder gemaakt eindverslag over Lidwina van Schiedam (1380-1433). In het huidige onderzoek is de nadruk gelegd op het bestuderen van de aan Lidwina gerelateerde houtsneden in vroege drukken. Wat begon als een vergelijking van twee edities van Lidwina's leven: Brugmans *Vita Lijdwine* in het Latijn (1498) en *Tleven* in het Middelnederlands (1505) – beide aanwezig in het Museum Catharijneconvent te Utrecht, verlucht met dezelfde houtsneden en door dezelfde drukker Otgier Nachtegael gedrukt – groeide uit tot een studie van meerdere incunabelen en een postincunabel. Het onderzoek op detailniveau is niet uit de weg gegaan. Veel aandacht is besteed aan de beeldtraditie, de betekenis van het meervoudig afdrukken van houtsneden en de tekst-beeldrelatie. Lidwina is geplaatst in de context van de vele namen waaronder zij bekend is geworden, haar verering in de loop der jaren en de vroege levensbeschrijvingen.

De houtsneden in de vroege drukken zijn in te delen in twee groepen: 1) een reeks van twintig Lidwina-houtsneden die als een beeldverhaal, momenten uit haar leven illustreren, en 2) afbeeldingen van een Lidwina ten voeten uit als heilige met haar attributen. De eerste groep wordt gekenmerkt door een levendige verscheidenheid, charmante eenvoud en realistische weergave. Het zijn verhalende houtsneden met Lidwina afgebeeld als deelneemster aan het tafereel. De tweede groep is meer traditioneel van karakter en laat weinig afwisseling toe. Wanneer aan de reeks verhalende houtsneden een titel- en eindhoutsnede worden toegevoegd waarop Lidwina als heilige staat afgebeeld, krijgt zij eenzelfde statische weergave zoals gebruikelijk is in de tweede groep.

In beide groepen is aandacht besteed aan beeldtraditie. In de eerste groep is de houding van Lidwina bij haar val op het ijs te herleiden tot een 'swooning-Mary-group' (groep met bezwijmende Maria naast het kruis). Aangetoond is dat deze uitingsvorm zich heeft voortgezet tot in onze tijd.

Het beeld van de staande Lidwina als heilige, is overeenkomstig de middeleeuwse weergave in het algemeen: hoekig, star en stijf. Na verloop van tijd krijgt Lidwina een meer renaissancistische houding als ware het een klassieke pose. Hoewel de afbeeldingen op elkaar geïnspireerd lijken te zijn en de vorm in belangrijke mate bepaald is door haar attributen, de crucifix en rozentak, zijn op detailniveau verschillen

aanwijsbaar. Zo verandert de manier waarop de crucifix wordt vastgehouden binnen een paar decennia van een nonchalante greep onder aan het kruishout tot een meevoelend dragen gesteund door de schouder.

Het hergebruik van houtsneden kan aantoonbare schade geven aan het houtblok. Dit is een bekend gegeven dat gebruikt wordt om afdrukken te dateren. Bij de val van Lidwina op het ijs, heeft het voor de tweede keer afdrukken van deze houtsnede, invloed gehad op de interpretatie van het soort schaats welke zichtbaar aan haar voet is afgebeeld. De oudste afdruk (1498) toont een ongeschonden schaats met een rond ijzer. In de houtsnede zeven jaar later (1505), heeft haar schaats een scherpe punt gekregen, die als ‘prikschaats’ geïnterpreteerd zou kunnen worden, maar in feite het gevolg is van een beschadiging. De betekenis van de interpretatie als prikschaats is becommentarieerd in de context van een ontstaanstheorie over schaatsenrijden.

De serie verhalende Lidwina-houtsneden is in eerste instantie gemaakt voor de Latijnse uitgave van Brugmans *Vita Lijdwine* (1498). De houtsneden zijn daar één keer afgedrukt op de plaats die past bij de tekst. In het Middelnederlandse *Tleven* (1505) is dezelfde serie gebruikt en zijn diverse houtsneden meerdere keren afgedrukt. Bij het meervoudig afdrukken is geanalyseerd hoe de drukker Otgier Nachtegael te werk is gegaan. Het moet zijn bedoeling geweest zijn om het gewone publiek veel illustraties te geven. Uit een opsomming van de frequentie waarin de houtsneden zijn afgedrukt, blijkt dat de voorkeur uitging naar houtsneden die vanuit kerkelijk oogpunt belangrijk waren. Om ruimte te creëren voor het toegenomen aantal afbeeldingen, heeft Nachtegael bestaande hoofdstukken opgesplitst zonder daarbij de tekst te veranderen. Hij is erin geslaagd de houtsneden een goede aansluiting te geven, door nieuwe hoofdstuktitels toe te voegen en bestaande titels aan te passen. Op die manier heeft hij zelfs met houtsneden die inhoudelijk geen enkele relatie hebben met de tekst, middels de titel toch een samenhang weten te creëren. Een goed voorbeeld hiervan is de houtsnede met de stigmatisering. Hoewel in de Middelnederlandse tekst de stigmatisering niet voorkomt, is de houtsnede wel vier keer afgedrukt. Middels de aangepaste titels heeft Nachtegael op sluitende wijze een relatie tot stand gebracht. Wel is hij met de telling van de gesplitste hoofdstukken in de war geraakt met als gevolg dat er twee hoofdstukken drieëntwintig voorkomen, terwijl hoofdstuk vierentwintig ontbreekt. De bijbehorende lombarde is overeenkomstig het hoofdstuknummer ingekleurd, zodat in plaats van de afwisseling in rood en blauw, er nu drie blauwe lombarden achter elkaar komen.

Een aantal bijzonderheden valt nog te vermelden. In de Latijnse editie (1498) is een beschadigde initiaal P aanwezig. Deze initiaal is gaandeweg het drukwerk steeds verder kapot gegaan en bij de zesde en tevens laatste afdruk vervangen door een andere, afwijkend gevormde initiaal P. Ook is aandacht besteedt aan het opvallend verschil in paginaopmaak tussen de Latijnse editie (1498) en de Middelnederlandse uitgave (1505). De Latijnse druk is met grote nauwgezetheid verzorgd, terwijl de Middelnederlandse pagina's een rommelige en slordige indruk maken met een wisselend aantal witregels in de opengevallen ruimtes. Verder is aandacht besteed aan de vermelding in de literatuur van een afgezaagd drukkersmerk van Otgier Nachtegael. De beschrijving is zodanig afwijkend van het drukkersmerk in het enig bekende Middelnederlandse exemplaar in het Museum Catharijneconvent, dat het bestaan van een tweede – nog onbekend – Middelnederlands exemplaar van Otgier Nachtegael overwogen zou kunnen worden.

De belangrijkste conclusies zijn:

1. De heilige Lidwina wordt traditiegetrouw afgebeeld in staande houding met als attributen: een crucifix, rozentak en een rozenkrans in het haar. In vroege drukken verandert het beeld van de Lidwina ten voeten uit, binnen een paar jaar van een starre Middeleeuwse voorstelling tot een weergave met Renaissancistische vrijheid.
2. De verbeelding van Lidwina's val op het ijs, is te herleiden tot een 'swooning-Mary-group' (bezwijmende Maria bij het kruis). Deze Middeleeuwse beeldtraditie heeft zich voortgezet tot in onze dagen en is nog steeds aantoonbaar.
3. Om de werkwijze van drukker Otgier Nachtegael te verklaren bij het meervoudig afdrukken van houtsneden in een Middelnederlands Lidwina-leven (1505), is het bestuderen van de tekst-beeldrelatie een belangrijk hulpmiddel gebleken.
4. In de Middelnederlandse druk van 1505 creëerde Otgier Nachtegael ruimte, door hoofdstukken te splitsen, terwijl hij aan de tekst niets veranderde. Volgens zijn werkwijze paste een houtsnede bij de tekst van het hoofdstuk, maar kon ook aansluiten bij de titel, die hij desnoods aanpaste of nieuw formuleerde.
5. Relevante niet eerder in de literatuur vermelde zaken zijn: 1) een initiaal met toenemende schade en breuk bij herdruk, 2) het kopiëren van een Lidwina ten voeten uit met aanpassing in de lengte, 3) een verzameling van honderdtweëntwintig naamsvarianten van Lidwina.

Dankwoord

Een masterscriptie beoogt een proeve te zijn in verslaglegging van zelfstandig verricht onderzoek. Die zelfstandigheid is richtinggevend en bepalend voor het resultaat.

Minstens zo belangrijk zijn de omstandigheden waaronder het onderzoek gedaan moet worden. In het Museum Catharijneconvent in Utrecht heb ik niet alleen een unieke kans gekregen, maar ook een warme gastvrijheid mogen ervaren. Bovendien heb ik tijdens het traject, dat de productie van een masterscriptie nu eenmaal is, van velen leiding, hulp, raad, advies en praktische ondersteuning gekregen. Liever dan het aanbrengen van gradaties, formuleer ik mijn dank in algemene zin:

Aan allen – genoemd en ongenoemd – die op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze masterscriptie, wil ik mijn oprechte dank betuigen.

Jos Biemans, Universiteit van Amsterdam

Claudine Chavannes-Mazel, Universiteit van Amsterdam

Nita Friedel, Gemeentearchief Schiedam

Koen Goudriaan, Vrije Universiteit van Amsterdam

Peter den Held, Museum Catharijneconvent Utrecht

Anke Huisman, Museum Catharijneconvent Utrecht

Jef Janssen, Gemeentearchief Schiedam

Ina Kok, Stadsarchief en Atheneumbibliotheek Deventer

Micha Leeftang, Museum Catharijneconvent Utrecht

Karin Pairon, Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

Kees van Schooten, Museum Catharijneconvent Utrecht

Casper Staal, Museum Catharijneconvent Utrecht

Marja Stijkel, Bibliotheek Rijksmuseum Amsterdam

Ed van der Vlist, Koninklijke Bibliotheek in Den Haag

Medewerkers Bibliotheek Universiteit van Amsterdam

Medewerkers Bibliotheek Vrije Universiteit van Amsterdam

Medewerkers afdeling Beeld Rijksmuseum Amsterdam

Medewerkers Koninklijke Bibliotheek in Den Haag

Medewerkers Bibliotheek Universiteit van Utrecht

Nelly Moerman

Abcoude, mei 2012

		a	1498, 1505 Nachtegael/Brugman 1675 Cnobbaert + 1963 Meijer	1854, Moli; 1867, Hofdijk	1899, Kronenburg	1901, Huysmans	1923, Thomas à Kempis	1925, Meuffels	1931-33, Sancta Liduina	1931, Ullemans	1933, Meijer, van Dijk/Brugman	1942, Möller	1944, Looman	1948, van Dijk	1953, Hegman	1975, Feyst	1980, Oerle	1981, Carasso-Kok	1989, 2005 Jongen & Schotel	1993, Kuypers	1999, Bosch	7e druk, Winkler Prins	2003, Goudriaan	2010, Narrative Sources	2011, heiligen-3s.nl
1	Ledewe								+																
2	Ledewijntjen										+														
3	Lewyn																						+		
4	Liddu										+														
5	Lide																		+						
6	Lidewe								+																
7	Lidewei																				+				
8	Lideweide																				+				
9	Lidewey		+																						
10	Lidewigis						+	+	+	+				+	+		+	+	+	+			+	+	
11	Lidewijde						+		+	+								+	+					+	
12	Lidewijn		+	+											+										
13	Lidewildis		+												+										
14	Lidewy																				+				
15	Lidewyde							+																	
16	Lidia		+	+			+					+			+		+								+
17	Lidie					+																			
18	Liduina			+			+	+	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
19	Liduinae			+				+																	
20	Liduline																		+						
21	Liduvina *																								
22	Liduvine					+																			
23	Liduwe																			+					
24	Liduwina		+	+					+						+										
25	Liduwinae			+																					
26	Lidvina								+																
27	Lidvwna								+																
28	Lidwic																			+					
29	Lidwien																				+				
30	Lidwiena																							+	
31	Lidwig		+												+										
32	Lidwiga																								+
33	Lidwige							+						+	+				+						
34	Lidwigis													+	+					+		+		+	
35	Lidwijna *																								
36	Lidwina		+	+	+		+	+	+	+				+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
37	Lidwinae			+	+										+	+					+				

[illegible]

		a	1498, 1505 Nachtegael/Brugman 1675 Cnobbaert + 1963 Meijer	1854, Moli; 1867, Hofdijk	1899, Kronenburg	1901, Huysmans	1923, Thomas à Kempis	1925, Meuffels	1931-33, Sancta Liduina	1931, Ullemans	1933, Meijer, van Dijk/Brugman	1942, Möller	1944, Looman	1948, van Dijk	1953, Hegman	1975, Feyst	1980, Oerle	1981, Carasso-Kok	1989, 2005 Jongen & Schotel	1993, Kuypers	1999, Bosch	7e druk, Winkler Prins	2003, Goudriaan	2010, Narrative Sources	2011, heiligen-3s.nl
75	Lijdwina	+												+											
76	Lijdwine	+												+	+								+		
77	Lijtwijt		+												+					+				+	
78	Linck										+														
79	Litwigis																			+					
80	Livvidis																			+					
81	Liwidis		+												+										
82	Ludewe																				+				
83	Ludu										+														
84	Ludwiga																								+
85	Ludwij															+									
86	Ludwina																				+	+			+
87	Ludwingae																			+					
88	Ludyvine														+										
89	Lydewi																			+					
90	Lydewidis										+														
91	Lydewigis							+																	
92	Lydewij															+									
93	Lydewijde								+																
94	Lydewy		+					+	+	+	+						+		+	+	+				
95	Lydia						+		+	+										+		+			
96	Lydiam																			+					
97	Lydie																			+					+
98	Lydtwina								+																
99	Lyduina																					+			
100	Lyduiwy															+									
101	Lydunit																			+					
102	Lyduvina								+																
103	Lydvina	+																							
104	Lydvwina								+																
105	Lydwich				+															+					
106	Lydwie												+												
107	Lydwigis							+												+					
108	Lydwijt																			+					
109	Lydwijtt																			+					
110	Lydwina	+					+	+	+	+	+							+						+	+
111	Lydwinae	+							+													+			

		a																							
		1498, 1505 Nachtegael/Brugman 1675 Cnobbaert + 1963 Meijer	1854, Moli; 1867, Hofdijk	1899, Kronenburg	1901, Huysmans	1923, Thomas à Kempis	1925, Meuffels	1931-33, Sancta Liduina	1931, Ullemans	1933, Meijer, van Dijk/Brugman	1942, Möller	1944, Looman	1948, van Dijk	1953, Hegman	1975, Feyst	1980, Oerle	1981, Carasso-Kok	1989, 2005 Jongen & Schotel	1993, Kuypers	1999, Bosch	7e druk, Winkler Prins	2003, Goudriaan	2010, Narrative Sources	2011, heiligen-3s.nl	
112	Lydwine		+		+		+	+			+	+	+				+	+		+	+		+	+	
113	Lydwit																		+						
114	Lydwy							+	+												+				
115	Lydwyd				+					+															
116	Lydwyde							+																	
117	Lydwyt							+	+																
118	Lyedwien													+					+			+			
119	Lyedwighen																		+						
120	Lyedwigis						+	+	+																
121	Lyedwy																		+						
122	Wina																	+							
	z	17	15	11	6	7	15	30	12	12	4	3	10	23	6	8	13	15	31	16	12	13	16	11	

BIJLAGE II

Angelika Prauss, 'Dankzij de "ijsheilige" Lidwina', in: *Katholiek Nieuwsblad*, februari 7, 1997, 35.

Dankzij de 'ijsheilige' Lidwina

De heilige Lidwina van Schiedam moet, zo kort na de Elfstedentocht en alle ijspret, veel te doen hebben. Ze geldt als beschermheilige van de schaatsers. Op dit moment worden veel schaatssterren geplaagd door ziektes en blessures. Prominent Duits slachtoffer is ijskunstschaatster Tanja Szewczenko. Zij vertrouwt op de hulp van de heilige Lidwina.

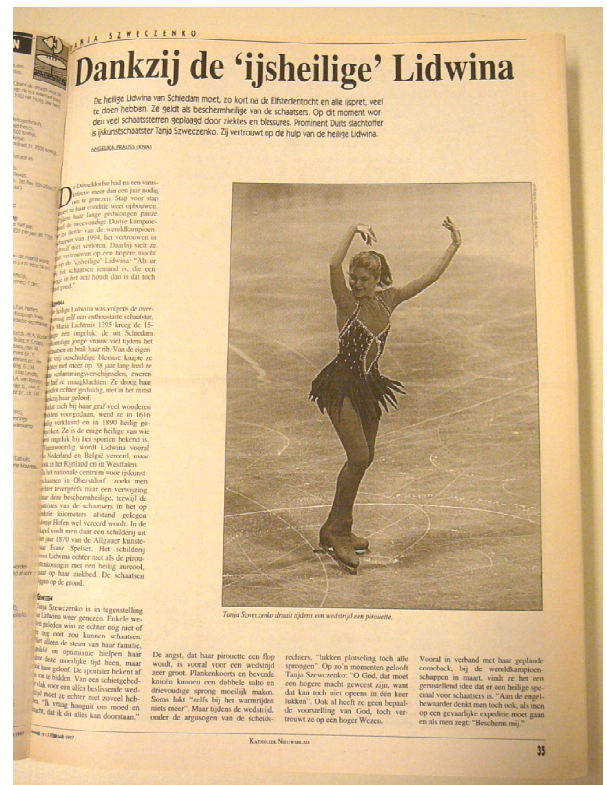
De Düsseldorfse had na een virusinfectie meer dan een jaar nodig om te genezen. Stap voor stap moest ze haar conditie weer opbouwen. Tijdens haar lange gedwongen pauze heeft de tweevoudige Duitse kampioene en derde van de wereldkampioenschappen van 1994, het vertrouwen in zichzelf niet verloren. Daarbij stelt ze haar vertrouwen op een hogere macht en op de 'ijsheilige' Lidwina: "Als er bij het schaatsen iemand is, die een oogje in het zeil houdt dan is dat toch heel goed."

Lidwina

De heilige Lidwina was volgens de overlevering zelf een enthousiaste schaatsster. Op Maria Lichtmis 1395 kreeg de 15-jarige een ongeluk: de uit Schiedam afkomstige jonge vrouw viel tijdens het schaatsen en brak haar rib. Van de eigenlijk vrij onschuldige blessure knapte ze echter niet meer op. 38 Jaar lang leed ze aan verlamningsverschijnselen, zweren en had ze maagklachten. Ze droeg haar noodlot echter geduldig, niet in het minst dankzij haar geloof.

Nadat zich bij haar graf veel wonderen hadden voorgedaan, werd ze in 1616 zalig verklaard en in 1890 heilig gesproken. Ze is de enige heilige van wie een ongeluk bij het sporten bekend is. Tegenwoordig wordt Lidwina vooral in Nederland en België vereerd, maar ook in het Rijnland en in Westfalen.

In het nationale centrum voor ijskunstschaatsen in Oberstdorf zoekt men echter tevergeefs naar een verwijzing naar deze beschermheilige, terwijl de patrones van de schaatsers in het op enkele kolometers afstand gelegen dorpje Hofen wel vereerd wordt. In de kapel vindt men daar een schilderij uit het jaar 1870 van de Allgauer kunstenaar

Franz Spelser. Het schilderij toont Lidwina echter niet als de pirouettenkoningin met een heilig aureool, maar op haar ziekbed. De schaatsen liggen op de grond.

Genezen

Tanja Szewczenko is in tegenstelling tot Lidwina weer genezen. Enkele weken geleden wist ze echter nog niet of ze nog ooit zou kunnen schaatsen. Niet alleen de steun van haar familie, geduld en optimisme hielpen haar door deze moeilijke tijd heen, maar ook haar geloof. Van een schietgebedje vlak voor een alles beslissende wedstrijd moet ze echter niet zoveel hebben. “Ik vraag hooguit om moed en kracht, dat ik dit alles kan doorstaan.”

De angst, dat haar pirouette een flop wordt, is vooral voor een wedstrijd zeer groot. Plankenkoorts en bevende knieën kunnen een dubbele salto en drievoudige sprong moeilijk maken. Soms lukt “zelfs bij het warmrijden niets meer”. Maar tijdens de wedstrijd, onder de argusogen van de scheidsrechters, “lukken plotseling toch alle sprongen”. Op zo’n moment gelooft Tanja Szewczenko: “O God, dat moet een hogere macht geweest zijn, want dat kan toch niet opeens in één keer lukken”. Ook al heeft ze geen bepaalde voorstelling van God, toch vertrouwt ze op een hoger Wezen.

Vooraf in verband met haar geplande comeback, bij de wereldkampioenschappen in maart, vindt ze het een geruststellend idee dat er een heilige speciaal voor schaatsers is. “Aan de engelbewaarder denkt men toch ook, als men op een gevaarlijke expeditie moet gaan en als men zegt: “Bescherm mij.”

foto Herning Bangen/master media sport

(Overgenomen met toestemming van het Katholiek Nieuwsblad)

1. Wonderbaarlijk Mariabeeld

Omdat het schip met daarop het pasgemaakte Mariabeeld de haven van Schiedam niet kan verlaten, gelooft men dat Maria het beeld voor Schiedam wil behouden. De beeldsnijder verkoopt het beeld aan de kerkmeesters en het beeld krijgt een mooie plaats in de kerk. Links op de achtergrond is Lidwina neergeknielt voor het Mariabeeld. In haar hand draagt zij een pot met het middageten dat zij naar haar vader en broers moet brengen die op het land werken.

2. Lidwina's val op het ijs

Met een van pijn vertrokken gezicht ligt Lidwina op het ijs. Zij is op een ijsschots gevallen en heeft een rechter 'corte ribbe' gebroken. Twee vriendinnen zijn bij haar neergeknielt en proberen haar overeind te helpen. Aan de rechterkant is nog een vrouw in aantocht. Op de uitgestrekte ijsvlakte zijn meerdere mensen aan het schaatsen. Lidwina en de jonge vrouw rechts van haar, hebben de schaatsen nog ondergebonden.

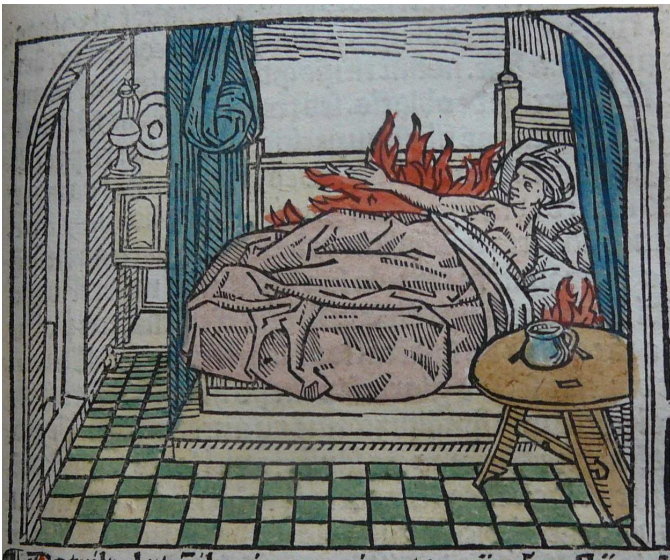
3. Dokter Govaert Sonderdanc

Na haar val op het ijs krijgt Lidwina allerlei ziektes. Margaretha van Bourgondië stuurt haar lijfarts om te kijken of hij iets kan doen. Aan de rechterkant in de houtsnede ligt Lidwina ziek in bed, terwijl de wormen uit haar buik kruipen. Linksachter is dokter Sonderdanc bezig met zijn onderzoek. Op de voorgrond vertelt hij de slechte diagnose aan de verontruste ouders. Dat het geen goede uitslag is, valt af te leiden uit de beker met urine die hij zojuist heeft omgekeerd.

4. Graaf Willem geeft geld

Zowel wereldlijke als kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders komen Lidwina bezoeken. Ook graaf Willem van Holland brengt Lidwina een bezoek en is getroffen door de armoedige omstandigheden waarin zij en haar familie moeten leven. Aan haar vader geeft hij twaalf goudstukken en hij belooft hem een jaargeld. Links op de achtergrond zijn mannen uit het gevolg van de graaf te zien, wachtend op zijn vertrek.

5. Lidwina dooft het vuur

Door onachtzaamheid van haar broer is in Lidwina's bed een brandende kaars omgevallen. Het beddengoed heeft vlamgevat. Zij is alleen thuis en kan geen hulp vragen. Met de ene arm die zij nog bewegen kan, dooft zij het vuur zonder brandwonden te krijgen. De bevolking ziet dit als een wonder. Op de afbeelding dooft Lidwina het vuur met haar rechterarm. Volgens overgeleverde teksten kon zij alleen haar linkerarm bewegen.

6. Engel brengt cypresetak

Lidwina had een stok om het gordijn rond haar bed open en dicht te doen. Bij de grote brand in Schiedam raakt de stok zoek. Haar engel brengt een cypresetak uit het paradijs. Aan de wapperende kleding van de engel is te zien dat hij met grote vaart is aangekomen. In eerste instantie herkent Lidwina de tak niet als iets bijzonders. Pas bij de bewerking van de tak ruikt men een heerlijke geur en blijkt het een houtsoort te zijn die onbekend is in het land. Dan is duidelijk dat de tak uit het paradijs komt.

7. Lidwina geeft aan de armen

Lidwina trekt zich het lot van arme mensen aan en laat regelmatig voedsel en kleding uitdelen. Te zien is hoe daar om gevochten wordt. Aan de rechterkant ligt Lidwina in bed en is bezig stof te meten met een maatstok. Een klein lapje stof blijkt bij het nameten steeds groter te worden, totdat het voldoende is om de kleding te maken voor een arme priester die daarom had gevraagd. Het is een wonderbaarlijke vermeerdering die ook met wijn en geld plaatsvindt.

8. Duivel haalt man uit de strop

Een man die steeds zelfmoord wil plegen, krijgt op aanraden van Lidwina, van de pastoor de opdracht om zich te verhangen als penitentie. Wanneer de man zich inderdaad gaat ophangen, kan de duivel hier natuurlijk niet mee instemmen. Hij haalt de man uit de strop en gooit hem tussen de muur en een kist, waar hij pas drie uur later wordt gevonden. Links op de achtergrond is de duivel bezig om het Lidwina lastig te maken.

9. De ongewijde hostie

De nieuwe pastoor Andries kan niet geloven dat Lidwina geen voedsel tot zich neemt en alleen zou leven van de communie. Hij wil haar op de proef stellen en geeft haar een ongewijde hostie. Lidwina merkt het direct, ze kan de hostie niet doorslikken en spuugt hem weer uit. Eerst berispt de pastoor haar, maar wanneer Lidwina antwoordt dat ze niet anders kon, schaamt hij zich. In de houtsnede is de weigering aangegeven door haar afwerende hand en enigszins afgewend hoofd.

10. Lidwina ontvang de stigmata

Christus verschijnt aan Lidwina en zij ontvangt de stigmata. Zij vraagt of de tekenen niet zichtbaar zullen zijn en meteen groeit een nieuwe huid over haar wonden. Rechts op de achtergrond is Lidwina in de hemel en krijgt van Maria een rozenkrans die op aarde zeven uur zal blijven bestaan. Bij terugkomst vraagt Lidwina haar biechtvader de krans naar het Mariabeeld in de kerk te brengen. De pastoor voldoet aan haar wens en de krans keert terug naar de hemel.

11. Onderzoek pastoor Andries

Wanneer pastoor Andries hoort dat boven het bed van Lidwina een gekruisigd Christuskind is verschenen dat later veranderde in een hostie met vijf wonden, vertrouwt hij het niet. Volgens hem is het duivelswerk. De bisschop van Utrecht moet eraan te pas komen. Pastoor Andries wordt in aanwezigheid van Lidwina ondervraagd. In de afbeelding hebben beide mannen een voet op de drempel gezet om de toeschouwer erbij te betrekken.

12. Zielen in het vagevuur

De beschermengel toont Lidwina zielen in het vagevuur, die klagend en jammerend temidden van de vlammen omhoog komen. Lidwina herkent enkele van de zielen en begrijpt dat zij hun lot kan verbeteren, door haar eigen vrome inspanningen te vermeerderen en extra voor hen te bidden. In de houtsnede ligt Lidwina naakt in bed terwijl ze met een decent gebaar haar beide borsten bedekt. In de overige afbeeldingen draagt ze evenmin nachtkleding, maar zijn haar borsten wel afgebeeld.

13. *Engel met Lidwina op reis*

Tijdens haar visioenen en uittredingen maakt Lidwina met haar beschermengel veel reizen. Samen bezoeken ze steden en plaatsen die belangrijk zijn in het leven van Christus. Tijdens een van die tochten bezeert ze haar rechtervoet. Na terugkeer heeft ze daar nog dagenlang last van. Brugman ziet dit als bewijs dat de uittreding werkelijk plaatsvond. Op de houtsnede ligt Lidwina in bed met haar voeten buiten de dekens. Een grote splinter steekt uit haar rechtervoetzool.

14. *Het melkwonder*

In de Kerstnacht tijdens een visioen, ervaart Lidwina het wonder de melk van Maria te mogen proeven. Lidwina ligt in bed. Maria is in de kamer en knielt neer voor de pasgeboren Christus. Tegenover haar is een engel in aanbidding voor het naaktliggend kind. Maria spuit de melk uit haar overvolle borst rechtstreeks in de mond van Lidwina. Een bijzonder detail is de klink aan de deur die in deze vorm nu nog in gebruik is.

15. *Mishandeling Picardiërs*

Pastoor Jan Engels brengt een paar Picardiërs uit het leger van hertog Philips van Bourgondië, naar Lidwina's huis. Eenmaal binnen misdragen zij zich, ze schelden haar uit en randen haar aan. Haar nicht Pieterneel wil Lidwina beschermen, maar wordt zo hard tegen de grond gegooid dat zij tot aan haar dood kreupel is. De bevolking eist straf voor de soldaten, maar het leger vertrekt. Lidwina vergeeft de soldaten. Ze ontlopen hun straf echter niet en komen tragisch aan hun eind.

16. Kroon bijna voltooid

In een visioen verschijnt aan Lidwina haar beschermengel. Deze opent voorzichtig het bedgordijn en toont haar dat de kroon in de hemel bijna voltooid is. Wanneer haar lijden genoeg is geweest, zal zij aan het einde van haar leven de voltooide kroon ontvangen. Het inkleuren van de houtsneden gebeurt volgens een vast patroon en is steeds binnen de lijnen. In het landschap is dat anders. Groen en oker zijn gebruikt zonder dat een scherpe afgrenzing gemaakt wordt.

17. Christus brengt heilig oliesel

Na de vernedering door de Picardiërs lijkt een eind te komen aan haar lijden. Christus gekleed als priester, brengt haar het heilig oliesel en voert de zalving uit. Haar beschermengel kijkt toe. In deze houtsnede wordt Christus slechts begeleid door een engel. In de tekst van Brugman komt Christus in een grote stoet van twaalf apostelen, talrijke heiligen, een ontelbare menigte engelen en is Maria ook aanwezig.

18. Lidwina op haar sterfbed

Het leven van Lidwina loopt ten einde. Zij ligt op bed en krijgt de sterfkaars in haar hand gedrukt. Het bericht dat Lidwina stervend is, verspreid zich snel en veel mensen stromen toe. Aan de linkerkant zijn zojuist bezoekers binnengekomen. Volgens de tekst van Brugman wilde Lidwina alleen zijn om te sterven. Dat gebeurde ook. Haar neefje Boudewijn ging de pastoor waarschuwen en toen deze arriveerde, was zij reeds overleden.

19. Lidwina opgebaard

Wanneer Lidwina opgebaard is in haar kist ziet ze er wonderbaarlijk mooi uit. Haar huid is glanzend en gaaf. Er is geen spoor te vinden van al de ziekten die zij tijdens haar leven had. Alleen de littekens van de drie wonden die de Picardiërs haar hebben toegebracht zijn nog te zien. Tijdens haar leven kon zij alleen haar linkerarm bewegen, maar na haar dood liggen beide handen gevouwen op haar borst. Uit de wijde omgeving komen de mensen naar haar kijken.

20. Lidwina's begrafenis

Onder grote belangstelling wordt Lidwina begraven aan de zuidkant van de St-Janskerk. De kist wordt met touwen neergelaten. Het is april en de bomen zijn nog kaal. In de afbeelding zijn de stenen muren met rode menie ingekleurd. Witte onderdelen zijn uitgespaard waardoor de architectuur een levendig accent krijgt. De kerk en de muur omlijsten als het ware het centrale deel in de voorstelling en de aandacht gaat automatisch naar de houten kist die neerdaalt.

BIJLAGE IV

Vergelijking van kapittelnummers en titels in drie Middelnederlandse drukken

<i>v.d. Meer/Snellaert 1487</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 62</i>	<i>Snellaert 1490</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 85</i>	<i>Nachtegael 1505</i> <i>Cat.nr: Catharijne BMH</i> <i>Warm pi 1259B5</i>
1. Hier beghint der maget Liedwy van Scyedam haer leven. Van haer wonderlike gheboorte. 2. Van Onser Vrouwen beelt ende wat devocien Liedwy daer toe hadde. 3. Vanden beghin haerre siecten ende haer drie eerste iaren daer aen. Ende daer in een manslacht bi haer ghehindert wort. 4. Van haer lichamelike voetsel in die navolghende sestien iaren. 5. Van haer siecte nae die drie eerste iaren totten iare Ons Heren MCCCC ende XXI. 6. Hoe dat meeester Goedevaert haer darmen uut haelde. 7. Van haer ander siechten. 8. Van haer seer been.	1. Hier begin der maget Liedwy van Scyedam haer leven ende haer wonderlicke gheboorte. 2. Van Onser Vrouwen beelt ende wat devocie Liedwy daer toe hadde. 3. Vanden beghin haerre ziecten ende haer drie eerste iaren daer an. Ende daer in een manslacht bi haer gehindert wort. 4. Van haer lichamelike voetsel in die navolghende sestien iaren. 5. Van haer ziecte na die drie eerste iaren totten iare Ons Heren MCCCC ende XXI. 6. Hoe dat meester Godevaert haer dermen uut haelde. 7. Van haer ander ziecten. 8. Van haer zeer been.	1. Hier beghint der maget Liedwy van Schiedam haer leven ende haer wonderlike* gheboorte. 2. Hoe die scippers metten beelde van Maria te Schiedamme quamen. 3. Hoe dat Liedwy Onser Vrouwen beelde gruetende was. 4. Vanden beghin haerre siecten ende van die val opt ijs. 5. Hoe een dootslach* bi haer bescudt ende verburghen wert. 6. Van haer lichamelike voetsel in die naevolghende sestien iaren. 7. Van haer siecte na drie eerste iaren totten iare Ons Heren duysent CCCC ende XXI. 8. Hoe sie haer oefende in dat lijden ende passie Ons Heren als haer die coertse* of siecte aen quam. 9. Hoe dat meester Godevaert haer dermen uut haelde. 10. Van haer ander siecten ende hoe die enghel toende Liedwy haer vrienden inden veghevier*. 11. Van haer seer been.

<i>v.d. Meer/Snellaert 1487</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 62</i>	<i>Snellaert 1490</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 85</i>	<i>Nachtegael 1505</i> <i>Cat.nr: Catharijne BMH</i> <i>Warm pi 1259B5</i>
9. Van haers moeders doot ende vanden haren bande die si ter doot toe droech. 10. Van haren staet haer moeders doot ende van heer Waermbout. 11. Hoe hertoech Willem van Hollant haers armoede verlichte ende vanden brande die bi haer gescyede. 12. Van dat beghin van haerre gheesteliker troestinghe. 13. Vanden beghinne ende manieren haerre bescouwinghe int geemeen. 14. Menigherande exempelp dat si oec lichamelike wort op ghevoert. 15. Van wonderlike godliker claarheit ende soeticheit die bi haer wort ghevonden.	9. Van haers moeders doot ende vanden haren bande die si ter doot toe droech. 10. Van haren staet haer moeders doot ende van heer Waermbout. 11. Hoe hertoech Willem van Hollant haers vaders armoede verlichte ende vanden brande die bi haer geschiede. 12. Van dat beghin van hare geestelike troestinghe. 13. Vanden beginne ende manieren haere bescouinge int gemeen. 14. Menigherande exempelp dat si oec lichamelic wort op ghevoert. 15. Van wonderlike godlike claarheit ende soeticheyte die bi haer wort gevonden.	12. Van haers moeders doot ende vanden haren banden die si ter doot toe droech. 13. Van haren staet nae haers moeders doot ende van heer Waermbout ende aelmissen* die si gaf. 14. Hoe hertoech Willem grave van Hollant haers vaders armoede verlichte ende gaf hem XII vrancrijcxe schilden* iaelicx om sijn notruffte daer of te hebben met sijn docyter Liedwy. 15. Hoe den brant in haer betstede quam ende hoe si den brant met haer hant leste. 16. Van dat beghin van haerre gheestelike troestinghe* ende hoe dat die priester brenct Liedwy dat Heilighe Sacrament. 17. Hoe Cristus vertoende hem selven Liedwy met sijn cruys ende met sijn vijf wonden. 18. Vanden beghinne ende manieren haerre bescouwinghe int ghemeen ende hoe die enghel voerde Liedwy op den berch van Calvarien ende op ander heilighe steden. 19. Menigherhande exempelp dat si oec lichamelic wort opghevoert opten berch van Calvarien ende ander heilighe steden. 20. Van wonderlike godlike claarheit ende soeticheit die bi haer wort ghevonden overmits dat gecruyste kint int olycruys* hanghende.

<i>v.d. Meer/Snellaert 1487</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 62</i>	<i>Snellaert 1490</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 85</i>	<i>Nachtegael 1505</i> <i>Cat.nr: Catharijne BMH</i> <i>Warm pi 1259B5</i>
16. In wat manieren si dat Heilighe Sacrament naer voortganc haers levens plach te ontfanghen ende van dat ghecruyste Kint dat si eens sach. 17. Hoe si bewijsde in wat manieren die Gods Sone mensche wort. 18. Vanden wijn die van Gods wegen onversienliken in haer canne gevonden wort. 19. Van here Andries des voerscreven cureits doot. 20. Van een man ende van een wijf die overmits Liedwys raet verlost waren van die becoringhe der wanhopen. 21. Van Ihesus budel. 22. Van die hamme die den armen was gegeven, ende een ander van Gods wegghen weder gegeven. 23. Vanden vleische ende aerweten die gecoect worden.	16. In wat manieren si dat Heylighe Sacrament naer voortganc haers levens plach te ontfangen ende van dat ghecruyste Kint dat si eens sach. 17. Hoe si bewijsde in wat manieren die Gods Zoen mensche wort. 18. Vanden wijn die van Goods wegghen onversienliken in haer canne gevonden wort. 19. Van heer Andries des voerscreven cureits doot. 20. Van een man ende van een wijf die overmits Liedwys raet verlost waren van die becoringe der wanhopen. 21. Van Ihesus budel. 22. Van die hamme die den armen was gegeven, ende een ander van Gods wegen weder gegeven. 23. Vanden vleysche ende aerweten die gecoect worden.	21. In wat manieren si dat Heylighe Sacrament naer voortganc haers levens plach te ontfangen ende van dat ghecruyste Kint dat si eens sach over haer bedde. 22. Hoe dye cureit* haer een onghewijde ostie voer dat sacrament gaf twelc si wel ghevoelde. 23. Hoe dat oly cruys metten kinde Liedwy openbaerde. 23. (24) Hoe die bisscop Liedwy visiteerde met die provisoer* ende sommige ander gheestelike mannen. 25. Hoe si bewijsde in wat manieren die Goods Soen mensche wort ende hoe si dat kint Ihesus^b sach legghen op Marien mantel. Ende hoe Maria toende haer borste. 26. Vanden wijn die van Gods wegghen onversienliken* in haer canne ghevonden wort. 27. Van heer Andries des voerscreven cureits* doot, ende hoe Liedwy sijn pijn sach. 28. Van een man ende een wijf die overmits* Liedwijs raet verlost waren van die becoringe der wanhopen*. 29. Van Ihesus budel* ende aelmissen der armer. 30. Van die hamme die den armen was ghegeven ende een ander van Gods wegghen weder ghegeven. 31. Vanden vleysche ende arweten* die gecoect worden.

<i>v.d. Meer/Snellaert 1487</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 62</i>	<i>Snellaert 1490</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 85</i>	<i>Nachtegael 1505</i> <i>Cat.nr: Catharijne BMH</i> <i>Warm pi 1259B5</i>
24. Van haer martelie die sy leet van die picarden.	24. Van haer martelie die si leet vanden pyccaerden.	32. Van de croen die niet volmaect en was.
25. Van haers vaders ende Peternellen haer nichten ^a doot.	25. Van haers vaders ende Peternellen haer nichten doot.	33. Van haer martelie die si leedt vanden piccaerden.
26. Van broeder Geerijt den heremijt.	26. Van broeder Gherijt den heremijt.	34. Van haers vaders ende Peternellen haer nichten doot.
27. Van twee priesters doot ende verlossinge van der hellen ende ander pijnlike steden.	27. Van twee priesters doot ende verlossinge van der hellen ende ander pijnlike steden.	35. Van broeder Gherijt den heremijt.
28. Van een coster van Ouderscie ende anderen doden.	28. Van een coster van Ouderscyen ende anderen doden.	36. Van twee priesters doot ende verlossinghe vander hellen ende ander pijnlike steden*.
29. Hoe opten heylighen Kersnacht haer borsten waren vervollet mit melc.	29. Hoe opten heylighen Kersnacht haer borsten waren vervollet mit melc.	37. Hoe Liedwy ghevoert worde vanden enghel tot die pijnlike steden des veghevijs.
30. Van die cypressen roede die haer die enghel brocht uuten paradijs.	30. Van die cypressen roede die haer die engel brocht uuten paradys.	38. Van een coster van Ouderschie ende van anderen doden.
31. Van eenen scoenen rans die si mit haer brochte uuten ewigen leven.	31. Van enen schonen rans die si mit haer brocht uuten ewigen leven.	39. Hoe opten Kersnacht haer borsten vervollet waren met melc doer Gods wonderlike wercken.
32. Hoe dat si op een asschel woensdach vanden enghel ontfinc heilige assche.	32. Hoe dat si op een asschel woensdach vanden enghel ontfinc heylige assche.	40. Van die cypressen roede* die haer die enghel brocht uuten paradijse.
33. Van haeren aelmissen ende der heiliger vroecheden in dat aertsche paradijs.	33. Van haeren aelmissen ende der heiliger vroecheden in dat aertsche paradys.	41. Van eenen schonen rans* die si met haer brocht uuten ewiggen leven.
34. Van die steen die si een wiltijts voer haer doot tot haer doot toe leet.	34. Van die steen die si een wyltijts voor haer doot tot haere doot toe leet.	42. Hoe dat si op een asschel woensdach* vanden enghel ontfinc heilige assche.
35. Van heer Ian haers bichtvaders ende Boudewijns haren neven cortsen.	35. Van heer Ian haers biechtvaders ende Boudewijns haren neven coortsen.	43. Van der heiligher vroecheden die si sach in dat aertsche paradijs ende van haren aelmissen.
		44. Van de steen die si leedt een wijl tijts voer haer doot totter doot toe.
		45. Van heer Ian haers biechtvaders ende Boudewijn haers neven coertsen.

<i>v.d. Meer/Snellaert 1487</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 62</i>	<i>Snellaert 1490</i> <i>Cat.nr: KB 169 G 85</i>	<i>Nachtegael 1505</i> <i>Cat.nr: Catharijne BMH</i> <i>Warm pi 1259B5</i>
36. Van die godlike soeticheit die een prior bi haer voelde van die prophecie haerre doot.	36. Van die godlike soeticheit die een prior bi haer voelde vander prophecie haerre doot.	46. Van die godlike soeticheid die een prioer bi haer voelde vander prophecie haerre doot. Ende hoe si den roesboem* sach in dat aertsche paradijs.
37. Van die gracie die si hadde opten heiligen Paesnacht ende vande prophecie haerre doot.	37. Van die gracie die si hadde opten heyligen Paesnacht ende vander prophecie haerre doot.	47. Van de gracie die si hadde opten heiligen Paesnacht ende vander prophecie haerre doot.
38. Van haer doot.	38. Van haerre doot.	48. Van haerre doot ende hoe si haer neefken tot heer Ian sandt ende als hi quam haer doot vandt.
39. Hoe haer armen waeren gevonden nae haerre daoot.	39. Hoe haer armen waren gevonden nae haerre doot.	49. Hoe haer armen waren ghevonden ^c nae haerre doot.
40. Van haer lesten haren bant.	40. Van haer lesten haren bant.	50. Van haer lesten haren bandt.
41. Hoe dat dese maghet gecleet was.	41. Hoe dat dese maget gecleet was.	51. Hoe dese maghet ghecleet was als si int block* gheleyt was.
42. Hoe scoen dat haer lichaem was nae haerre doot.	42. Hoe schoen dat haer lichaem was na haer doot.	52. Hoe schoon dat haer lichaem was nae haerre doot.
43. Van dat versoec dat haer lichaem gesciede.	43. Van dat versoec dat tot haer lichaem geschiede.	53. Van dat versoeck* der ellendigher menschen die tot Liedwy quamen als si inder kisten legghende was.
44. Van haer begravinge.	44. Van haer begravinge.	54. Van haer begravinghe.

^{a-c} Zetfouten, de omgekeerde letter is gecorrigeerd, dat wil zeggen:

^a - nichten i.p.v. nichteu (25. vdMeer/Snellaert 1487)

^b - Ihesus i.p.v. Ihesns (25. Nachtegael 1505)

^c - ghevonden i.p.v. ghevouden (49. Nachtegael 1505)

* Verklaring Middelnederlandse woorden in de volgorde van Nachtegael 1505¹:

1. wonderlike = wonderbaarlijke
5. dootslach = manslag, doodslag
5. bescut = beschermen
8. coertse = koorts
10. veghevier = vagevuur
13. aelmissen = aalmoes
14. vrancrijcxe schilden = gouden Franse munt
16. troestinghe = vertroosting
20. overmits = door middel van
20. olycruys = oliekrus, een kruis dat gebruikt werd bij het toedienen van het sacrament van de stervende, het heilig oliesel²
22. cureit = pastoor, zieleherder
23. (24) provisoer = geestelijke waardigheid, vicarisgeneraal, belangrijke ambtenaar
26. onversienliken = onvoorzien, onverwacht
27. voerscreven cureits doot = de dood van de zojuist genoemde pastoor (heer Andries)
28. overmits = door middel van
28. becoringe der wanhopen = wanhoop
29. Ihesus budel = Jezusbuidel
31. arweten = erwten
36. pijnlike steden = folterplaatsen
40. cypressen roede = stok van cypressenhout
41. rans = krans (eigenlijk een vrouwenmuts met kap en afhangende sluier)
42. asschel woensdach = aswoensdag
44. roesboem = rozelaar (rozenstruik)
51. block = doodskest
53. versoeck der ellendigher menschen = bezoek van vreemde mensen

¹ Bronnen: Andréa Kluck doctoraalscriptie UvA (1974), Jongen en Schotel (1989), Casper Staal oud-conservator Museum Catharijneconvent te Utrecht, Taalbank.

² In de tijd van Lidwina neemt de priester de heilige olie (Oleum infirmorum, de ziekenolie) met een stift uit een oliebusje. Met die stift zalft hij de verschillende zintuigen en ledematen. De stervende kreeg een kruisbeeld met corpus in de hand terwijl de sacrament werd toegediend. In latere tijd bestaan er oliekrusen waarin het oliebusje gemonteerd is in een kruis dat dan ook een oliekrus gaat heten, maar dat is een ontwikkeling die veel later ontstaat. (Bron: mededeling Casper Staal, oudconservator Museum Catharijneconvent)

BIJLAGE V - Literatuur

Baring-Gould 1897 – Baring-Gould, ‘S. Lidwyna’, *The Lives of the Saints, volume the fourth April*, London 1897, pp. 189-198.

Bartsch 1999 – *The illustrated Bartsch, 165 (supplement), German single-leaf woodcuts before 1500 (Anonymous artists: .1384-.1593-4)*, R.S. Field (ed.), USA 1999, p. 16502.1592-1.

Beukers 2004 – Renée Beukers, ‘met uytwendighen sinnen vernomen’. *Levende heiligen in 14e en 15e eeuws Holland en Utrecht en hun betekenis in de samenleving*, Eindschrijftie Geschiedenis, afstudeerrichting Middeleeuwen, Rijksuniversiteit van Groningen, 5 juli 2004.

Biemans 2004 – J.A.A.M. Biemans, ‘Handschrift en druk in de Nederlanden rond 1500’, in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt: boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*, Gent 2004, pp. 19-26.

Blauw 2001 – W. Blauw, *Van glis tot klapschaats: Schaatsen en schaatsenmakers in Nederland, 1200 tot heden*, Franeker 2001.

Bogaart 2004 – S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*, Hilversum 2004.

Boheemen 1994 – P.A.M. van Boheemen, P.P.W.W.M. Dirkse, *Duivels en demonen: de duivel in de Nederlandse beeldcultuur* [catalogus], Utrecht 1994, p. 124.

Boon 1968 – K.G. Boon, ‘Werk van vroege Goudse of Leidse schilder in het Rijksmuseum’, *Bulletin van het Rijksmuseum*, (16) 1968, pp. 3-12.

Bosch 1999 – R. Bosch, M. Damen, W. Groenendaal e.a., *Beelden van Liduina, die maghet van Scydam*, Schiedam 1999.

Brandsma 1931 – Titus Brandsma, ‘Middeleeuwsche duitsche vertalingen van pater Brugman’s leven van de H. Liduina’, *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 87-89.

Brixiensis 1484-5 – Albertanus Brixiensis, *De arte loquendi et tacendi / Van die konste van spreken ende van swighen*, ’s-Hertogenbosch, [1484-1485].

Broere 1988 – A.C. Broere, *Schaatsen en schaatsenmakers in de 19^e en 20^e eeuw*, Franeker 1988.

Brugman, Cnobbaert 1657 – *Het wonderlyck leven vande eerbaere, devote ende h. maghet Lydwina*, eerstmael beschreven inde Latijnsche taele door Johannes Brughman, nu over gheset in onse Neder-duytsche tael door L.J., gedrukt door Jan Cnobbaert T’Antwerpen, 1657.

Brugman, van Reusel 1891 – J. Brugman, *Leven van de heilige Liduina, maagd: getrokken uit den latijnschen tekst van de Handelingen der heiligen*, vertaling Willem van Reusel, Gent 1891.

Brugman, van Dijk 1933 – Johannes Brugman, *Het leven der heilige Liduina*, vertaald en bewerkt door G.A. Meijer, 3^e druk herzien door A. van Dijk, Schiedam 1933.

Brugman, Meijer 1963 – *Iohannes Brugman O.F.M., Vita alme virginis Liidwine*, Teksten en documenten II, uitgegeven door het instituut voor Middeleeuwse geschiedenis, redactie A. de Meijer, Groningen 1963.

De Bruin 1999 – H. de Bruin, 'Treacherously significant woodcarving: woodcuts in Dutch-language (post-)incunabula as a source for socio-historical research', in: W. Blockmans en A. Janse, *Showing status: representation of social positions in the late Middle Ages*, Turnhout 1999, pp. 229-361.

Brussel 1973 – 'Heer Otgier Nachtegael of de drukker van de Vita Lydwinae', *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden* [catalogus], Koninklijke bibliotheek Albert I, Brussel 1973, pp. 518-524.

Van Bueren 1999 – T. van Bueren, W.C.M. Wüstefeld, 'Nr. 63 De begrafenis van Lidwina van Schiedam', *Leven na de dood: gedenken in de late Middeleeuwen* [catalogus], Utrecht 1999, pp. 197-198.

Bühler 1960 – C.F. Bühler, *The fifteenth-century book: The scribed, the printers, the decorators*, Philadelphia 1960.

Buisman 1984 – J. Buisman, *Bar en boos: zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen*, Baarn 1984.

Buttingha Wichers 1888 – J. van Buttingha Wichers, *Schaatsenrijden*, 's Gravenhage 1888.

Bijlsma, Verbeek 1982 – H. Bijlsma en K. Verbeek, *Niet over één nacht ijs. Geschiedschrijving van de schaatssport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandsche Schaatsenrijders Bond*, Amersfoort 1982, p. 7.

Bynum 1987 – C.W. Bynum, *Holy feast and holy fast. The religious significance of food to medieval women*, Berkeley/Los Angeles/London 1987, pp. 124-130.

Campbell 1874 – M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, no 383. (2d supplément 1884)

Carasso-Kok 1981 – M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende bronnen uit de middeleeuwen*, no 2 Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap, 's Gravenhage 1981, pp. 60-66.

Caspers 2003 – C. Caspers, 'Liduina, the virgin of Schiedam. Rise, flourishing and waning of a Saint cult, c. 1400- c. 2000', in: Blommestijn e.a. *Spirituality renewed: studies on significant representatives of the Modern Devotion*, Leuven 2003, pp. 193-207.

Châtelet 1980 – A. Châtelet, *Les Primitifs hollandais. La peinture dans les Pays-Bas du Nord au XVe siècle*, Paris 1980.

Châtelet 1981 – A. Châtelet, *Early Dutch Painting. Painting in the northern Netherlands in the fifteenth century*, Oxford 1981, pp. 163, 240-241.

Chavannes-Mazel 2002 – C. Chavannes-Mazel, *Oude kleuren. Over diepte suggestie in de oudheid en de middeleeuwen*, Kunstschrift (46:3) 2002, pp. 6-11.

Claes 2005 – J. Claes, A. Claes, K. Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen*, Leuven 2005, p. 300.

Claes 2006 – J. Claes, A. Claes, K. Vincke, *Sanctus: meer dan 500 heiligen herkennen*, 6e druk Leuven 2006, p. 222.

Conway 1884 – W.M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*, Cambridge 1884, pp. 172-174, 306-307, 346.

Damen 1999 – M. Damen, 'Liduina van Schiedam de hemel ingeschreven', in: Bosch, Damen, Goenendaal e.a., *Beelden van Liduina, die maghet van Scyedam*, Schiedam 1999, pp. 10-36.

Defoer 1993 – H.L.M. Defoer, W.C.M. Wüstefeld, J.R. Mengarduque, *l'Art den Hollande au temps de David en Philippe de Bourgogne: trésors du musée national Het Catharijneconvent á Utrecht* [catalogus], Zwolle 1993, p. 65.

Delen 1924 – A.J.J. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas en dans les provinces Belges, première partie: des origines á 1500*, Paris et Bruxelles 1924, dl I plate XLIII.

Van Deth, Vandereycken 1988 – R. van Deth en W. Vandereycken, *Van vastenwonder tot magerzucht. Anorexia nervosa in historisch perspectief*, Meppel/Amsterdam 1988, dl 2 annotatie, pp. 40-45, 236-239.

Diekstra 1985 – R. Diekstra, *Winteraerdigheden en winteraerigheden: beknopt overzicht van het ijsvermaak en de geschiedenis van de schaats*, Stadskanaal 1985.

Van Dijk 1932 – A. van Dijk, 'Het woon- en sterfhuys van de H. Liduina', *Sancta Liduina*, 1932, pp. 229-232.

Van Dijk 1932-33 – A. van Dijk, 'Het interieur der oude St. Janskerk tijdens Liduina's leven. Haar grafkapel in de eerste eeuw na haar dood', *Sancta Liduina* 1932-33, pp. 278-283.

Van Dijk 1933 – *Het leven der heilige Liduina*, door Joannes Brugman, bewerkt door G.A. Meijer, 3^e druk herzien door A. van Dijk, Schiedam 1933.

Van Dijk 1948 – A. van Dijk, *Jan Brugman als biograaf van de heilige Lidwina*, Rijswijk 1948, pp. 272-305. [Overdruk uit: Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, 1948, bundel V]

Edwards 1999 – A.S.G. Edwards, 'Decorated Caxtons', in: M. Davies (ed), *Incunabula: studies in fifteenth century printed books presented to Lotte Hellinga*, London 1999, pp.493-506.

Van Eeghen 1986 – I.H. van Eeghen, *Jacob Cornelisz, Cornelis Anthonisz en hun familierelaties*, Ned. Kunsthist. Jaarboek (37) 1986, pp. 95-132.

Feijst 1975 – G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, Schiedam 1975.

Friedländer 1927, 1932, 1969, 1973 – M.J. Friedländer, *Die Altniederländische Malerei*, Berlin 1927, dl V pp. 76-78 en 1932, dl X pp. 51-52, 94; M.J. Friedländer, *Early netherlandish painting*, Leyden/Brussels 1969, vol V pp. 38-44 en 1973, vol X pp. 30-33.

Geijl 1911 – A. Geijl, 'Lidewyde van Schiedam en andere zieken', *Ned. Tijdschr. Geneesk.*, (55) 1911, pp. 2239-2245.

Gesamtkatalog 1932 – *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Band V no 5579, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig 1932.

Goosen 2008 – L. Goosen, *Van Afra tot de Zevenslaper. Heiligen uit Oost en West: hun leven, de legendevorming, de verering en hun aanwezigheid in de kunsten*, Zeist 2008, pp. 189-199.

Goudriaan 1995 – K. Goudriaan, 'Gouda en de Moderne Devotie', *Historisch tijdschrift Holland*, (27:3) 1995, pp.119-141.

Goudriaan 1997 – K. Goudriaan, 'Het Passionael op de drukpers', in: A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok, *Gouden legenden: heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 73-88.

Goudriaan 2001 – K. Goudriaan, 'Boekdistributie langskerkelijke kanalen in de late middeleeuwen', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, (8) 2001, pp. 43-58.

Goudriaan 2003 – K. Goudriaan, 'Het leven van Liduina en de Moderne Devotie', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, (6) 2003, pp. 161-236.

Groenendaal 1975 – P. Groenendaal, 'Liedewij van Schiedam' in: P. Groenendaal, H.G. Langerhorst en J.C. Senteur, *Liedewij van Schiedam; Van weeshuis tot Lindenhof; Van Roomsche armhuys tot Internaat De Uitkijk*, Uitgave van de wetenschappelijke kring te Schiedam en Vlaarding en 1975, pp. 3-41.

Hall 2003 – J. Hall, *Iconografisch handboek*, Leiden 2003, p. 353.

Hegman 1953 – W.E. Hegman, 'Middeleeuwse levens van de H. Lidwine van Schiedam. Een bibliografische bijdrage', *Wetenschappelijke tijdingen*, (13) 1953, pp. 214-224.

Hellinga 1966 – W. & L. Hellinga, *The fifteen-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam 1966, dl I pp. 88-89, dl II p. 444, plate 284.

Henkel 1926 – M.D. Henkel, 'Review of M.J. Schretlen, Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century', *Oud Holland*, (43) 1926, pp. 80-90.

Hind 1935 – A.M. Hind, *An introduction to a history of woodcut with a detailed survey of work done in the fifteenth century*, Londen 1935, dl II pp. 590-591.

Hofdijk 1857 – W.J. Hofdijk, 'Oorkonde over Ste Lydwina van Schiedam', *Dietsche Warande*, 1857, dl III pp. 82-84.

Hollstein 1955 – F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c.1450-1700, Volume XII, Masters and Monogrammists of the 15th century*, Amsterdam 1955, pp. 185-188.

Hollstein 2004 – *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c.1450-1700, Volume LXV, The Wierix family, part V11*, Rotterdam 2004, pp. 160-161.

Holtrop 1868 – J.W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle: collection de fac-simile d'après les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de la Haye et Ailleurs*, La Haye 1868, pp. 80, 114-115, 119.

Huddleston Slater 1911 – W.B. Huddleston Slater, 'Lidewijde van Schiedam' (ingezonden), *Ned. Tijdschr. Geneesk.* (55) 1911, pp. 2396-2398.

Huisstede, Brandhorst 1999 – P. van Huisstede en J.P.J. Brandhorst, *Dutch printer's devices 15th-17th century: a catalogue*, Nieuwkoop 1999.

Huizinga 1997 – J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen: studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Amsterdam 21ste druk 1997, p. 186 afb. 13.3; 30ste druk 2008, p. 236.

Huysmans 1901 – J.K. Huysmans, *Sainte Lydwine de Schiedam*, Paris 1901.

Huysmans 1922 – J.K. Huysmans, *Sainte Lydwine de Schiedam, bois dessinés et gravés par Alfred Latour*, Paris 1922.

Jongen, Schotel 1989 – L. Jongen en C. Schotel, *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam. De Middelnederlandse tekst naar de bewaarde bronnen uitgegeven, vertaald en van commentaar voorzien*. Fonds historische publicaties Schiedam 1989. [herdruk Hilversum 1994].

Jongen, Schotel 1990 – L. Jongen en C. Schotel, 'Liedewijs lijdensweg uit liefde tot God: Niet alleen de lasten, ook de lusten', *Literatuur* (7) 1990, pp. 203-211.

Jongen, Schotel 1991 - L. Jongen en C. Schotel, 'Waarheid of fictie? Over de bruikbaarheid van het Middelnederlandse *Leven van Liedewij, de maagd van Schiedam* als historische bron', *Ons geestelijk erf*, (65) 1991, pp. 39-51.

Jongen 1997 – L. Jongen, 'Uit het oog, uit het hart? Over twee heilige maagden: Lutgard en Liedewij', in: A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok, *Gouden Legenden: Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 127-137.

Jongen 1998 – L. Jongen, 'Lidwina, de maagd van Schiedam', *Heiligenlevens in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam 1998, pp. 46-53.

Jongen 2005 – L. Jongen, 'Lidwina van Schiedam', *Heilig in de Lage Landen: herschreven levens*, Leuven 2005, pp. 105-107.

Keulers 1932 – C. Keulers, 'Lidwina's val op het ijs', *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 58-60.

Keulers 1932 – C. Keulers, 'Lidwina's onzegbare kwalen', *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 130-132.

Kirschbaum 1976 – E. Kirschbaum, W. Braunfels, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Band 8: Ikonografie der Heiligen, 1976, p. 543.

Kluck 1974 – Andréa E.K. Kluck, *Dat leven ende hystorie der saligher maghet Liedwy van Schiedam*, Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1974.

Kok 1994 – I. Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen 1475 - 1500. Inventarisatie en bibliografische analyse*, deel I en II, Amsterdam 1994.

Kok 2006 – I. Kok, 'Die Datierung von Inkunabeln durch Holzschnitte', *Gutenberg Jahrbuch* (81) 2006, pp. 62-70.

Koolhaas 2010 – M. Koolhaas, *Schaatsenrijden: een cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 2010.

Kronenberg 1933 – M.E. Kronenberg, 'Een onbekend Latijnsch gedicht op S. Lydwina van Schiedam door Ger. Hagius (1517)', *Het Boek* (21) 1933, pp. 273-286.

Kronenberg 1933 – M.E. Kronenberg, 'Later gebruik van een der Kunera-houtsneden', *Het Boek* (21) 1933, pp. 287-290.

Kronenberg 1956 – M.E. Kronenberg, *Campbell's annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, The Hague 1956.

Kronenburg 1899 – J.A.F. Kronenburg, 'De H. Lidwina', *Neerlands heiligen in de middeleeuwen. dl II Op eigen en vreemden bodem*, Amsterdam 1899, pp. 156-189.

Kruitwagen 1932 – B. Kruitwagen, 'Het proces van heiligverklaring van Sinte Liduina 1873-1890', *Sancta Liduina*, 1931-33, pp. 55-58, 71-73, 107-110.

Kuypers 1993 – P.J.M. Kuypers, *Maagd in kaart. Ontstaan en verspreiding van de geschreven bronnen over Liduina van Schiedam tot 1520*, Doctoraalscriptie vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis Faculteit der Letteren, Universiteit van Amsterdam, 1 november 1993.

Landau, Parshall 1994 – D. Landau en P. Parshall, *The Renaissance print 1470-1550*, London 1994.

Lauwerier, van Klaveren 1995 – R.C.G.M. Lauwerier en H.W. van Klaveren, 'Bewerkt bot', in: Van Heeringen e.a., *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes 1995, pp. 193-212.

Leeflang 2006 – M. Leeflang, 'The Saint Reinhold altarpiece by Joos van Cleve and his Workshop: New insights into the influence of Albrecht Dürer on the working process', in: M. Faries, *Making and marketing: studies of the painting process in fifteenth- and sixteenth-century Netherlandish workshops*, Turnhout 2006, pp. 15-42.

Van Loey 1976 – A. van Loey, *Middel nederlandse spraakkunst. II: Klankleer*, paragraaf 76, 7^e editie 1976, pp. 64-65.

Looman 1944 – H.J. Looman, *Het boek van de schaats*, Amsterdam 1944.

Manders 1932 – J. Manders, 'Joris-Karl Huysmans' Sainte Lydwine de Schiedam (1901)', *Sancta Liduina* 1931-33, pp. 132-135.

Mauquoy-Hendrickx 1979 – M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix, conservées au Cabinet des estampes de la Bibliothèque Royale Albert Ier. Catalogue raisonné, enrichi de notes prises dans diverses autres collections* (Bd 2), Bruxelles 1979, nrs 1226, 1227.

Meuffels 1925 – Hubert Meuffels, *Sainte Lydwine de Schiedam*, Paris 1925.

Meuffels 1928 – Hubertus Meuffels, *De heilige Liduina van Schiedam*, 's-Hertogenbosch 1928.

Meuwissen 2006 – D. Meuwissen, 'A painter in black and white: the symbiotic relationship between the paintings and woodcuts of Jacob Cornelisz. van Oostanen', in: Molly Faries (ed.), *Making and marketing: studies of the painting process in fifteenth- and sixteenth-century Netherlandish workshops*, Turnhout 2006, pp. 55-81.

Meijer 1933 – Johannes Brugman, *Het leven der heilige Liduina*, vertaald en bewerkt door G.A. Meijer, 3^e druk herzien door A. van Dijk, Schiedam 1933.

Meijerman 1967 – A.M. Meijerman, *Hollandse winters*, Hilversum 1967, pp. 51-52.

Minnis, Voaden 2010 – A. Minnis en R. Voaden, *Medieval holy women in the Christian tradition, c.1100-c.1500*, Turnhout 2010.

Moerman 2010 – Nelly Moerman, ‘Lidwina’s levensverhaal ook voor gewone mensen’, in: *Catharijne; magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, (nr. 4) 2010, pp.14-15.

Molenveld, Locher 2011 – W. Molenveld en F. Locher, ‘Oude schaatsijzers, bodemvondsten uit Haarlem’, *Kouwe Drukke*, (jaargang 15, nr. 43) 2011, pp. 11-13.

Moll 1854 – W. Moll, ‘Het leven der heilige Lidwina van Schiedam’, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw, grootendeels volgens handschriften geschetst*, Amsterdam 1854, pp. 98-142.

De Moor 1988 – G. de Moor, ‘Is Johannes Woutersz. van Leiden, biechtvader van Sint-Lidwina van Schiedam, identiek met Johannes Woutersz. Dever, kanunnik van de Leidse Sint-Pancras?’, *Ons geestelijk erf*, (62) 1988, pp. 355-361.

De Moor 1994 – G. de Moor, ‘Het middeleeuwse Goudse geslacht Sonderdanc en Lidwina van Schiedam’, *Ons Geestelijk Erf*, (68) 1994, pp. 76-105.

Möller 1942 – J.B.W.M. Möller, *Sint Liduina van Schiedam in de mystiek en in haar tijd*, 's-Gravenhage 1942.

Mulder-Bakker, Carasso-Kok 1997 – A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok, *Gouden legenden: Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997.

Mulder 2008 – N. Mulder, ‘Ten IJse (2) - Schaatsles voor graaf Floris’, *Kouwe Drukke*, (jaargang 12, nr. 34) 2008, pp. 18-23.

Mulder, Pronk 2011 – N. Mulder en J. Pronk, *Acht eeuwen schaatsen in en om Amsterdam*, De Poolster 2011.

Muller 1985 – E. Muller, ‘Heilige maagden. De verering van maagdheiligen in religieuze vrouwengemeenschappen’, *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15^e/16^e eeuw*, Nijmegen 1985, pp. 83-100.

Noordegraaf 1999 – H. Noordegraaf, ‘Enige grepen uit de geschiedenis van de Liduina-devotie’, in: R. Bosch e.a., *Beelden van Liduina*, Schiedam 1999, pp. 53-74.

Nijhoff, Kronenberg 1965-71 – W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1965-1971.

Van Oerle 1980 – H. van Oerle, ‘TLeven van Liedwy die maghet van Scyedam’, *Ons geestelijk erf*, (54) 1980, pp. 241-266.

Van Oerle 1981 – H. van Oerle, ‘Hugo van Rogge, Hugo Groenendaal en de heilige Liedwy van Schiedam’, *Ons geestelijk erf*, (55:1) 1981, pp. 7-19.

Van Oerle 1984 – H. van Oerle, ‘Eenre maget genoemd Lydewy Peterdochter. Proeve van een historisch verantwoorde levensbeschrijving van Liedwy van Schiedam’, *Ons geestelijk erf*, (58) 1984, pp. 322-350.

Van Oerle 1988 – H. van Oerle, ‘Liedwy von Schiedam: mystica oder hysterica?’, in: P. Dinzelbacher en D.R. Bauer, *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter*, Köln 1988, pp. 395-404.

Pertcheval, Degroote 1948 – Jan Pertcheval's *Den camp vander doot*, met inleiding, aantekeningen en glossarium door Gilbert Degroote, toelichting op de houtsneden door A.J.J. Delen, Antwerpen 1948.

Pleij 1988 – H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam/Leuven 1988.

Pleij 1992 – H. Pleij, 'De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid, *Spektator, tijdschrift voor Neerlandistiek*, (21:3) 1992, pp. 227-263.

Pleij 2007 – H. Pleij, *Het gevleugelde woord: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*, Amsterdam 2007, pp. 195-197.

Van der Poest Clement 1955 – A. van der Poest Clement, *Het graf van St. Liduina, "die maghet van Scyedam"*, Schiedam, 1955.

Polednik 1979 – H. Polednik, *Sport und Spiel auf dem Eis*, Wels 1979, pp. 13-14.

Polman 1926 – P. Polman, 'De oorkonde van den Schiedamschen magistraat over de H. Lydwina', *Historisch tijdschrift*, (5) 1926, pp. 225-239.

Prauss 1997 – Angelika Prauss, 'Dankzij de "ijsheilige" Lidwina', *Katholiek Nieuwsblad*, februari 7, 1997, 35.

Raaffels e.a. 1931-33 – A.J. Raaffels, P. Groenendaal, C. Kramers, Th.J. Oostendorp, L.J. Stolwijk (eds), *Sancta Liduina: gewijd aan de voorbereiding van het Ve eeuwfeest*, Schiedam 1931-33.

Resoort 1989 – R.J. Resoort, 'Een proper profitelijn boec. Eind vijftiende en zestiende eeuw', in: N. Heimeriks, W. van Toorn (eds.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1989, pp. 43-56.

Rosier 2007 – F.C.M. Rosier, H. van Kooy, *"Een pelgrimstocht naar de Basiliek van Schiedam": het gebrandschilderd glas in de Basiliek van de Heilige Liduina en onze Lieve Vrouwe Rozenkrans, uit de periode 1881 tot en met 2006 gevolgd door: het vervaardigen van het nieuwe Liduina-venster en de plaatsing in 2006*, Dordrecht 2007.

Sancta Liduina 1931-33 – A.J. Raaffels, P. Groenendaal, C. Kramers, Th.J. Oostendorp, L.J. Stolwijk (eds), *Sancta Liduina: gewijd aan de voorbereiding van het Ve eeuwfeest*, Schiedam 1931-33.

Scheller 1995 – R.W. Scheller, 'Representatie en realisme. De vormgeving van het laat-middeleeuwse identiteitsbesef', in: B. Kempers, e.a. *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de lage landen*, Amsterdam 1995, pp. 29-59.

Scheller 1995 – R.W. Scheller, *Exemplum: Model book drawings and the practice of artistic transmission in the middle ages (ca. 900 – ca. 1470)*, Amsterdam 1995.

Schretlen 1922 – M.J. Schretlen, 'De meester van Delft', *Oud Holland*, (40:1) 1992, pp. 14-18.

Schretlen 1925 (a) – M.J. Schretlen, *Dutch and flemish woodcuts of the fifteenth century* [met voorwoord van Friedländer], Londen 1925. (reprinted New York 1969).

Schretlen 1925 (b) – M.J. Schretlen, 'Het vroege werk van Jacob Cornelis', *Oudheidkundig Jaarboek*, (5) 1925, pp. 143-149.

Schutter 1907 – J.A. Schutter, *Leidraad bij de beoefening van de beginselen van het schoon- en kunstrijden*, Groningen 1907.

Sheppard 1950 – L.A. Sheppard, 'The vita Lidwinae at Schiedam, 1498', in: Festschrift zum 50-jährigen Bestehen des Gutenberg-Museums in Mainz, *Gutenberg Jahrbuch*, (25) 1950, pp. 172-176.

Simons 2010 – W. Simons, 'Holy women of the low countries: a survey', in: A. Minnis and R. Voaden eds., *Medieval holy women*, 2010, pp. 625-661.

Smit 1991 – J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425', in: W. van Anrooij e.a., *Holland in Wording: de ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp. 91-124.

Spapens 2005 – P. Spapens, K. van Kemenade, *366 Heiligendagen*, Zaltbommel 2005, pp. 158-159.

Steinbart 1937 – K. Steinbart, *Das Holzschnittwerk des Jakob Cornelisz von Amsterdam*, Burg b. Magdeburg 1937.

Stolk 1980 – P.J. Stolk, *De maagd van Schiedam. Een kritische hagiografie*, Amsterdam 1980.

Stolk 1983 – P.J. Stolk, 'De visioenen van Lidwina en anderen', in: K.J.M. van de Loo, *Stof en geest: bijdragen tot het thema van de bezielde materie*, 1983, pp. 93-104.

Strutt 1968 – J. Strutt, *The sport and pastimes of the people of England*, Detroit 1968, p. 18 + plate.

Thomas à Kempis, Nuijen 1923 – Thomas à Kempis, *Leven van de maagd Lidewijde (Liduina)*, [naar het autograaf in Pohl's uitgave vertaald door C. Nuijen] Amsterdam 1923.

Timmers 1987 – J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, 6e druk, Houten 1987, p. 278.

Ulleman 1931-33 – H.A. Ullemans, 'De heilige van Schiedam', *Sancta Liduina*, Schiedam 1931-33, pp. 3-6, 17-20, 33-37, 49-54, 65-70, 81-86, 98-102, 125-129, 137-140, 153-158, 169-173, 185-190, 202-207, 220-226, 233-238, 254-258, 270-275, 294-299.

Vervliet 1968 – H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century printing types of the Pow Countries*, Amsterdam 1968.

Vervliet 1978 – H.D.L. Vervliet, *Post-incunabula en hun uitgevers in de lage landen*, Den Haag/Boston/Londen 1978, pp. 162-164, 196-197.

Whedon 1988 – J. Whedon, *The fine art of ice skating: An illustrated history and portfolio of stars*, New York 1988, pp. 22-23.

Williams-Krapp 1986 – W. Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte* (Texte und Textgeschichte 20), Tübingen 1986, p. 433.

Wüstefeld 1993 – W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, Zwolle 1993, pp.124-125, nr. 85.

Van der Zeijden 2008 – A. van der Zeijden, 'Heiligen, nationale identiteit en herinneringscultuur', *Trajecta, cultuur en samenleving in de Nederlanden*, (17:1) 2008, pp. 50-78.

Zaal 1976 – W. Zaal, 'Het vuil van anderen, Lidwina van Schiedam', *Heiligen levens voor niet-gelovigen verteld*, Amsterdam 1976, pp. 63-71.

Zaal 2004 – W. Zaal, 'Lidwina van Schiedam 1380-1433', *Alle heiligen: Heiligenkalender voor Nederland en Vlaanderen*, Rijswijk 2004, pp. 128-130.

Zaretsky 1916 – O. Zaretsky, *Die Holz- und Metallschnitte in den Kölner Sammlungen* (Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts, hrsg. Von Paul Heitz, Bd. 44), J. Heitz, Strassburg 1916, Tafel 16, vgl. S.11.